

OSMANLI'DA YABANCI YATIRIMLAR DUYUNU UMUMİYE ve TÛTÛN REJİSİ*

Melda YAMAN ÖZTÛRK**
Nuray ERTÛRK KESKİN***

TÛtÛn Rejisi, Osmanlı kaynakları ÷zerindeki Avrupa kontrolÛnÛ açık bir statÛye kavuşturan Duyunu Umumiye sistemi içinden doğan çok-uluslu bir yabancı sermaye yatırımdır. Osmanlı Devleti'nde bir yandan yabancı sermaye yatırımları ve dış borçlar ile Osmanlı maliyesi Avrupa sermayesinin denetimi altına girerken, ÷bÛr yandan, tarımda meta ÷retiminin gelişmesine bağlı olarak tarımsal ÷retim gelişmiş ve genişlemiştir. Bir doğrudan yabancı sermaye yatırımı olarak TÛtÛn Rejisi, Osmanlı'nın yabancı finans, sanayi ve ticaret sermayesiyle bağlarını güçlendirmiştir.

Anahtar sözcükler: TÛtÛn Rejisi, Duyunu Umumiye, Osmanlı Devleti, doğrudan yabancı yatırımlar, dış borçlar.

TÛtÛn Rejisi, 19. yÛzyılın son çeyreğinde Osmanlı kaynakları ÷zerindeki yabancı kontrolÛnÛ açık bir statÛye kavuşturan Duyunu Umumiye sistemi içinden doğan çok-uluslu bir yabancı sermaye yatırımdır. Reji şirketi, Marx ve Engels'in emperyalizmin geri ÷lkelerdeki "biri yıkmak diğeri yapmak" olarak adlandırdığı ikili rolÛnÛ bÛtÛn özellikleriyle ortaya koyan bir ÷rnektir.¹

Yabancı sermayenin Osmanlı'ya girmesiyle bir yandan Osmanlı el zanaatlarının çöküşü hızlanmış, dış borçlar ve Duyunu Umumiye ile Osmanlı maliyesi Avrupa sermayesinin denetimi altına girmiş, yabancı sermayeye verilen demiryolu, madencilik, kamu hizmeti imtiyazları ile Osmanlı'nın yabancı sermayeye bağımlılığı giderek güçlenmişti. ÖbÛr yandan, tarımda meta ÷retiminin gelişmesine bağlı olarak tarımsal ÷retim gelişmiş ve genişlemiş, Osmanlı'nın dış ticaret hacmi yükselmiş, doğrudan yabancı yatırım-

* Bu alışma, TÛBİTAK tarafından 111K107 Nolu Proje kapsamında desteklenmiştir.

** Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi İİBF.

*** Yrd. Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi İİBF.

¹ "İngiltere'nin Hindistan'da yerine getirmesi gereken ikili bir görevi vardır; biri yıkıcı, öteki yenileyici –eski asyatik toplumun ortadan kaldırılması ve Asya'da Batı toplumunun maddi temellerinin atılması." Karl Marx ve Friedrich Engels, *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, ev. Mihri Belli, Sol Yayınları, 1977, s. 117.

larla sanayi ve madencilik gelişmişti. Reji Şirketi de, benzer biçimde, bir yandan küçük ölçekli yerel tütün atölyelerini ortadan kaldırmış, mali ilişkilerde radikal değişiklikler yaratarak Osmanlı'nın mali bağımlılığını pekiştirmiş; öte yandan tütün üretimini, tütün ticareti ve ihracatını genişletmiştir. İlk doğrudan yabancı sermaye yatırımlarına örnek olan Tütün Fabrikaları, Osmanlı'nın yabancı finans, sanayi ve ticaret sermayesiyle bağlarını güçlendirmiştir. Avrupa sermayesinin Osmanlı ülkesinde başlattığı kapitalist dönüşüm, üretim ilişkilerinin yanı sıra yönetsel yapı ve toplumsal hayatta da değişikliklere neden olmuştur. Şirket çıkarlarını devlet güvencesiyle yürüten Tütün Rejisi, Osmanlı Devleti'nin son dönemine damgasını vurmuş tarihsel bir deneyimdir. Bu tarihsel deneyim bugüne dair kayda değer dersler sunmaktadır.

Tütün Rejisi'nin kurulmasına evrilen süreci bütün boyutlarıyla değerlendirebilmek için, Reji'nin içinden doğduğu Duyunu Umumiye'yi önceleyen borçlanma sürecinin ve Osmanlı topraklarında Avrupa emperyalizminin izlerini sürmek gerekir. Böylece Osmanlı sanayisinin çözülme sürecinin emperyalizmin etkisi altında hızlanmasını, dış borçlar ve sonraları Duyunu Umumiye ile Osmanlı maliyesinin Avrupa ülkelerinin tam denetimi altına girmesini, yabancı şirketlere verilen kamu hizmeti, demiryolu, madencilik imtiyazları ile dış kaynaklara bağlanma olgularını çeşitli boyutlarıyla irdeleyerek, Reji'ye uzanan bağımlı kapitalistleşme ve borçlanma sürecini anlayabiliriz.

Osmanlı'da Batı kapitalizminin egemenliği süreci, 19. yüzyılın ikinci çeyreğinde ticaret, daha sonra da finans sermayesinin ülkeye girmesiyle gelişmiştir. İmparatorluk tarihinde ilk kez 1535 yılında Fransa'ya verilen ticari ayrıcalıkların (kapitülasyonlar) genişleyerek yaygınlaştığı bu dönemde, Osmanlıların iktisadi bağımlılığı da pekişmiştir. 1838 tarihli Osmanlı-İngiliz Ticaret Anlaşması'yla İngilizler serbest ticaret ilkesini Britanya'dan önce Osmanlı Devleti'ne kabul ettirmiştir.² 1841 yılına dek Fransa, Hansa Alman Birliği, Amerika Birleşik Devletleri, Sardunya, İsveç, Norveç, Hollanda, Prusya, Belçika, Danimarka ve Toskana ile imzalanan bir dizi ticaret anlaşması, imparatorluk toprakları üzerinde tüm sınırlamalara

² Vernon John Puryear, *International Economics and Diplomacy in the Near East*, Archon Books, 1969, s. 117'den aktaran V. Necla Geyikdağı, *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye 1854-1914*, Hil Yayın, İstanbul 2008, s. 37.

rı kaldırmıştır.³ 1861 yılında yeni bir serbest ticaret anlaşması imzalanmıştır.

Bu anlaşmalar üç önemli noktayı vurgulamaktaydı: “Osmanlı İmparatorluğu’nda yaşayan Avrupa uyruklular kendi yasalarına göre ve kendi konsolosluk mahkemelerinde yargılanacaklar; Osmanlı vergilerinden muaf olacaklar; yabancı ülkelerden ithal edilen mallardan alınan gümrük vergisi belirli bir miktarı aşmayacaktı. Bu noktalardan ilk ikisi yabancıları imparatorluk yasaları dışında bırakıyor, üçüncüsü de ithalata ayrıcalıklı bir durum tanıyıp, ticaretin önemli bir kesimini yabancıların eline veriyordu.”⁴ Böylece Osmanlı ülkesinde ticaret serbestisine kavuşan yabancı tüccar, yerli tüccarın sahip olduğu bütün haklara sahip olurken, vergilerde ve gümrük resimlerinde de indirim elde etmiştir. Zaten, tütün ve tuzdan başka her türlü ürünün ithalatı serbesttir.⁵ Böylece Avrupa kapitalistlerinin hammadde alımı - mamul mal satımı - sermaye yatırımı ekseninde faaliyet göstereceği geniş bir pazar yaratılmıştır. Avrupa’nın ucuz sınaî mamullerine kapıların sonuna kadar açılmasıyla, küçük ölçekli atölyelere dayanan yerli üretim hızla erimiştir. Hammaddeleri sürekli ve düzenli bir biçimde ve en ucuz sağlama, hammadde üreten ülkeleri iktisadi ve siyasi denetim altına sokmak, emperyalist dış politikanın başlıca amaçlarından biridir. Zengin doğal kaynaklara sahip Osmanlı İmparatorluğu, bu dış politikanın etkilerine açık hedef olmuştur.⁶

19. yüzyıl boyunca İngiltere ve ardından diğer Avrupa ülkeleri, büyüyen kapitalist birikimlerine koşut olarak Osmanlı Devleti üzerinde aşama aşama emperyalist denetim kurmuşlardı. Bu dönemde İngiltere ve Batı Avrupa’da finans, sanayi, ticaret ve tarımda kayda değer bir gelişme yaşanıyordu. İngiltere ve Fransa’da fabrika üretim sistemine geçilmesiyle yaratılmış olan sermayenin önemli bir bölümü Osmanlı topraklarına akıyordu. Bundan sonra buhar gücü-

³ Yusuf Kemal Tengirşenk, “Tanzimat Devrinde Osmanlı Devleti’nin Harici Siyaseti”, *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 289; Reşat Kasaba, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi: Ondokuzuncu Yüzyıl*, Belge, İstanbul, 1988, s. 51.

⁴ Donald C. Blaisdell, *Osmanlı İmparatorluğu’nda Avrupa Mali Denetimi: Osmanlı Duyunu Umumiye İdaresinin Anlamı, Kuruluşu ve Faaliyeti*, Çev. Ali İhsan Dalgıç, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1979, s. 28.

⁵ Osmanlı Devleti’nde tütün ve tuz ithalatı 17. yüzyıl sonlarına doğru yapılan anlaşmalarla yasaklanmıştı. Bkz: Fatma Doğruel ve A. Suut Doğruel, *Osmanlı’dan Günümüze Tekel*, Tarih Vakfı, İstanbul, 2000, s. 34.

⁶ Orhan Kurmuş, *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, Savaş Yayınları, İstanbul 1982, s. 171; 127.

nün kara ve deniz ticaretinde büyük ölçüde kullanılmasıyla ortaya çıkan ticari devrim sermaye birikimini hızlandırmış, büyüyen sermayenin bir bölümü de Osmanlı İmparatorluğu'na yatırılmıştı. Avrupa'nın kapitalist güçlerinin kimi zaman birbiriyle çatışan, kimi zaman da ortaklaşan talepleri ile yayılma politikaları ülke içi dinamiklerle birleşince, üretim ilişkilerinde önemli değişikliklere neden olmuştu.

Bu değişiklikler ilk aşamada Osmanlı Devleti'nin uluslararası ticaretini ve ulaşım olanaklarını geliştirmiştir. Bununla birlikte, iktisadi ve toplumsal yapı da “Batılı ilkeler” doğrultusunda yeniden örgütlenmiştir. Kapitalizmin Osmanlı İmparatorluğu'nda sorunsuz bir biçimde işleyebilmesi için gerekli olan bütün koşulların serbest ticaret anlaşmalarını izleyen dönemde hazırlandığını görürüz.⁷ Mali reformlar, demiryolları inşası, yabancı sermaye imtiyazları, toprakta özel mülkiyetin yasallaşması, yabancılara toprak satışının başlaması,⁸ özerk eyalet sisteminin kurulması,⁹ sanayiye teşvikler sağlanması, Osmanlı kaynakları üzerinde yabancı kontrolünün Duyunu Umumiye sistemiyle açık bir statüye kavuşması... Bu ortamda dış ticaret, dış borçlanma ve doğrudan yatırım yoluyla ülkeye giren yabancı sermaye, Osmanlı Devleti'nin üretimini, ticaretini ve maliyesini denetim altına almıştır. Yüzyıl boyunca siyasal bağımsızlığını biçimsel de olsa sürdüren Osmanlı İmparatorluğu, iktisadi açıdan emperyalist devletlerin yörüngesine girmiştir. İngiliz Hükümeti tarafından 20 Şubat 1857 tarihinde yapılan bir açıklama, yabancı sermayenin Osmanlı toprakları üzerinde izleyeceği politikayı ana hatlarıyla ortaya koymaktadır:¹⁰

“Sorun gerçekte pek basittir... sermaye sahiplerimiz ve girişimcilerimiz Türkiye'ye gidip ülkenin büyük potansiyele sahip olduğunu ve yapılacak olan yatırımların yüksek kar bırakabileceğini görmüşlerdir. Türklerin elindeki topraklar zengindir, ancak bun-

⁷ Sonraları Osmanlı İmparatorluğu'ndaki başarılı hizmetlerinden ötürü Lord Stratford de Redcliffe unvanını alan Stratford Canning, 1842 yılında İngiltere büyükelçisi olarak İstanbul'a gönderildiği zaman, asıl görevi bir reform hareketini başlatmak ve geliştirmek olarak saptanmıştı. Mali ve yönetsel açıdan İngiltere'nin istediği ölçüde güçlü bir Osmanlı Devleti, içten ve dıştan gelen tehlikelere karşı bütünlüğünü daha iyi koruyabilirdi.

⁸ 1867 yılında yabancılar Hicaz vilayeti dışında her yerde taşınmaz mal edinme hakkını kazandılar.

⁹ 1864 Vilayet Nizamnamesi ve bu düzenlemeyi izleyen diğer yasal-kurumsal gelişmeler için bkz: Nuray Ertürk Keskin, *Türkiye'de Devletin Toprak Üzerinde Örgütlenmesi*, Tan Kitabevi Yayınları, Ankara, 2009, s. 179-219.

¹⁰ Bu açıklama, 15 Mart 1862 tarihinde *Times* gazetesinde yayımlanmıştır. Aktaran: Donald C. Blaisdell, *agk*, s. 46-47.

ları değerlendirecek olan para, bilgi ve atılcı yaklaşımdan yoksundurlar. Oysa bizde bunların üçü de var; su nasıl düzeyini bulursa bunlar da Türkiye'ye doğal olarak öylece akacaktır... Ticaretin gelişmesi, telgraf ve demiryollarının korunması, Hindistan ve Avustralya'daki İngiliz sömürgelerine ulaşımı sağlamak zorunluluğu sonucu olarak nüfuzumuzun Osmanlı İmparatorluğu'nun bütünlüğünü gerçekte koruyabilecek derecede yoğunlaşmasını bekleyebiliriz.”

Osmanlı'da kapitalist gelişme, Avrupa kapitalizmi ile girilen ilişkilerin niteliğine ve devletin borçlanma gereksinimine bağlı olarak şekillenmiştir. Yüzyıl sonunda Osmanlı'nın birkaç bölgesinde başlayan kapitalist dönüşüm süreci, kapitalist toplumsal ilişkilerin Osmanlı toplumunda yerleşmesiyle sonuçlanmamış; eşitsiz ve bileşik gelişme uyarınca başta Batı bölgeleri olmak üzere, başlıca liman kentlerinin kapitalist Avrupa ile entegrasyonu güçlenirken, ülke genelinde kapitalizm öncesi üretim ilişkileri varlığını sürdürmüştür. Bu nedenle, İmparatorluğun son yıllarında İstanbul ve İzmir gibi büyük kentler ile Mersin, Samsun gibi liman kentlerinde yaşanan kapitalist gelişmenin, ülkenin genel durumunu resmetmekten uzak olduğu söylenmelidir. Bu bağlamda Özgür Öztürk, Osmanlı'da kapitalist gelişmenin niteliğini “zayıf ve yavaş” olarak saptamaktadır: “...Osmanlı'da kapitalistleşme yönünde yalnızca bir başlangıcın yapıldığını ve sınırlı bir mesafenin alındığını, ticari nitelikte sermaye birikiminin yaşandığını görmekteyiz. Bu süreç eski tarz üretim yapısını aşındırmakla birlikte, kapitalist tipte *üretim* ilişkilerinin toplumda egemen hale gelmesine yol açmadı. Bir başka deyişle, Türkiye'de Osmanlı döneminden itibaren kapitalistleşme başlamış ve buna paralel olarak bir burjuva sınıfı oluşmuştu; ancak bu süreç, Osmanlı toplumunu kapitalist üretim ilişkilerinin hakim olduğu bir topluma dönüştürmedi. Hatta gidecek, böyle bir dönüşümün önünde engel haline geldi.”¹¹

Bu makalede Osmanlı'da bir yabancı sermaye yatırımı olarak Tütün Rejisi'ni konu ediyoruz. Tütün Rejisi'nin kurulmasına evrilen süreci, Osmanlı'da pazara yönelik üretimin yaygınlaşması, yabancılara verilen imtiyazlarla doğrudan yatırımların gelişmesi ve dış borçların büyümesi çerçevesinde ele alacağız. İlk bölümde genel hatlarıyla tarım ve ticaret alanındaki dönüşümlere ve ilk yabancı yatırımlara göz atıyoruz. İkinci bölümde Osmanlı'nın borçlanması ve Duyunu Umumiye'ye değiniyoruz. Son bölümde Reji

¹¹ Özgür Öztürk, *Türkiye'de Büyük Sermaye Grupları, Finans Kapitalin Oluşumu ve Gelişimi*, Sosyal Araştırmalar Vakfı, İstanbul, 2010, s. 31.

Şirketi'ni ele alıyoruz. Sözlerimizi Reji'den evrilen süreci özetleyerek noktalıyoruz.

TARIM, TİCARET ve DOĞRUDAN YABANCI YATIRIM

Osmanlı'nın dışa bağımlılık süreci tarım, ticaret ve doğrudan yatırımlar üzerinden izlenebilir. Yabancı sermaye öncelikle tarımsal üretime etki etmiş, pamuk ve tütün gibi hammadde üretimini yönlendirerek tarımsal üretimi belirler hale gelmiş, tarımda mülkiyet ilişkilerine etkide bulunmuştur. Aynı zamanda pazara yönelik üretimi tetikleyerek, ticareti geliştirmiştir. Yabancı kapitalistler zamanla başta pamuk olmak üzere hammaddeleri işlemek üzere Osmanlı ülkesinde fabrika açmaya başlamıştır. Bu süreçte yabancı sermayeye verilen demiryolu imtiyazları her üç gelişmeyi -tarım, ticaret ve yabancı yatırım- birleştiren belirleyici bir süreçtir.

Osmanlı ekonomisi genel olarak tarımsal üretim ağırlıklıdır. 19. yüzyıl başlarında çiftçilerin büyük çoğunluğu geçimlik üretim yapmaktaydı. Verimli bölgelerde ise ihracatçı tüccara satmak için üretim giderek yaygınlaşıyordu. İmparatorluğun tamamında gayrisafi milli hâsılanın yüzde 45'ini, Anadolu kesiminde ise yüzde 55'ini tarımsal üretim oluşturuyordu. Osmanlı ekonomisi de tarımsal gelire dayanıyordu. Üründen yüzde on – on üç arasında değişen oranlarda alınan öşür vergisi ile hayvanlardan alınan ağnam vergisi Osmanlı gelirlerinin yüzde 34-44'ünü oluşturmaktaydı.¹²

Tarımsal üretim ve toprak mülkiyeti bakımından 19. yüzyıl daha önceki dönemlerden büyük farklılıklar göstermez. Bu yüzyılda küçük ve orta mülkiyetin yanı sıra, büyük toprak mülkiyeti de görülmektedir. Ancak küçük köylü işletmeleri, daha önceki dönemlerde olduğu gibi, bu yüzyıl boyunca da önemini korumuştur.¹³ Büyük toprak sahipleri, topraklarını, ücretli işçiler kullanan kapitalist işletmeler biçiminde değil, ortakçılık yoluyla köylü hanelerine kiralayarak işletmektedir. Ücretli işçi çalıştıran büyük kapitalist işletmeler ise Çukurova ve Ege bölgeleri dışında yaygınlaşmamıştır. Çukurova'nın yeni üretime açılmış olması ve daha öncesinde bu topraklarda üretim yapan bir üretici sınıfın bulunmaması, birikim yapmış ya da nüfuzlu kimselerin bu yörede büyük çiftlikler kurmasını kolaylaştırmıştır. Büyük kapitalist işletmelerin yaygınla-

¹² Donald Quataert, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Gelişme", *Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 6, İletişim Yayınları, İstanbul, 1985, s. 1556.

¹³ Şevket Pamuk, *100 Soruda Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi 1500-1914*, K Kitaplığı, İstanbul 2003, s. 259-262.

ğı bakımından tek istisna Mısır'dır: 1900 yılına gelindiğinde toprak sahiplerinin yüzde 8'inin tarıma açık toprakların yüzde 44'ünü elinde tuttuğu görülmektedir.¹⁴ Bu nedenle küçük üreticilik ve esas olarak aile emeği ile bir çift öküze dayalı üretim süreci, birkaç bölge dışında ağırlığını korumuştur. Bu dönemde gerçekleşen en önemli değişiklik, pazar için üretimin yaygınlaşması ve Anadolu köylülerinin güçlü bir biçimde pazar ilişkilerinin içine çekilmesidir. Ticari tarımın gelişmesiyle birlikte, ekilen araziler de hızlı biçimde genişlemeye başlamıştır.

Avrupa sermayesinin artan hammadde ve gıda ürünleri talebi, ülke içindeki tarımsal üretimi uluslararası pazarlara yönlendiren başlıca etkidir. Avrupalı tüccarlar ilkin Ege bölgesiyle bağlantı kurarak, pamuk, zeytin, incir, üzüm gibi tarım ürünlerinin ithalatına başladılar. İngiliz sermayesinin Osmanlı'da pamuk üretimini canlandırma faaliyetleri sonucunda yüzyıl ortalarında pamuk diğer ürünlerin önüne geçti. Örneğin daha 1840'larda Ceride'i Havadis'te pamuk yetiştirmenin ne denli kârlı olduğunu, İngiltere'nin üretilen pamuğu yüksek fiyatlarla alacağını iddia eden yazılar çıkıyordu. 1856 yılında Küçük Asya Pamuk Şirketi (*Asia Minor Cotton Company*) kurulmuş;¹⁵ 1857 yılında Manchester Pamuk Alım Birliği (*Manchester Cotton Supply Association*) Hindistan ve Osmanlı Devleti'ni pamuk ekimi için uygun bölgeler olarak belirlemiştir.¹⁶ Pamuk üretimini teşvik için üreticilere Amerikan tohumu dağıtıldı, bilimsel üretim teknikleri öğretildi. İngilizlerin çabaları sonucu Osmanlı Devleti 1862'de bir fermanla pamuk üreticilerine pek çok kolaylık ve ayrıcalık tanıdı.¹⁷ Devletin sağladığı ayrıcalıklara göre, pamuk üretmek isteyen herkes ekili olmayan miri topraklara bedava sahip olabilecekti; bu topraklardan beş yıl boyunca hiçbir vergi alınmayacaktı; ayrıca hükümet bedava tohum dağıtmayı ve her türlü zirai bilgiyi sağlamayı taahhüt ediyordu.¹⁸ Osmanlı dış ticaretinde ilk sırayı alan İngiliz sermayesinin propagan-

¹⁴ Donald Quataert, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Tarımsal Gelişme", s. 1559.

¹⁵ Orhan Kurmuş, *agk*, s. 60-63.

¹⁶ Kudret Emiroğlu, "Adana'da Sanayi ve Sanayiciler Hakkında", *Adana'ya Kar Yağmuş: Adana Üzerine Yazılar*, Behçet Çelik (Der.), İletişim Yayınları, İstanbul, 2006, s. 271.

¹⁷ Ashında İngiltere, dokuma sanayisi için Amerikan pamuğunu tercih ediyordu; Osmanlı'da yetiştirilen pamuk daha düşük kalitede idi. Ancak ne var ki 1861 yılında Amerikan İç Savaşı'nın başlamasıyla İngiltere'nin pamuk ithalatı sekteye uğradı. Bunun ardından İngiliz tüccarlar Hindistan ve Osmanlı'daki faaliyetlerini güçlendirerek, bu topraklarda pamuk üretimini teşvik ettiler.

¹⁸ Orhan Kurmuş, *agk*, s. 64.

da faaliyetleri ile Osmanlı Devleti'nin teşvikleri sonunda pamuk üretimi ve ihracatı büyüdü. Veriler yeteriz olsa da 1860'larda İngiltere'ye yapılan ihracatın yarısını pamuğun oluşturduğu bilinmektedir.¹⁹

Osmanlı tarım ürünleri ihracatında uzmanlaşırken, zamanla Avrupa ülkelerinden mamul mal alan bir ülke konumuna gelmiştir. Denizaşırı ticaretin gelişmesinin ülke içinde zanaat üretimine etkisi iki yönlü olmuştur: Bir yandan ülke içi tarımsal hammadde üretimi dış pazarlara yöneldiği için, zanaat üretiminin ihtiyaç duyduğu hammaddeleri bulması güçleşmiştir. Öbür yandan zanaat üretimi, sanayi devrimini yapmış Avrupa'nın sanayi üretimi ile rekabet edememiştir.²⁰ Öyle ki, örneğin el dokumaları 19. yüzyıl başlarından itibaren ihraç ürünleri arasında iken, yüzyıl sonunda Avrupa'nın ucuz ithal ürünleriyle baş edememiş ve ülke içi tüketimin ancak yüzde 20'sini karşılayabilir düzeye gerilemiştir.²¹ Yeni yüzyılın başlarında Anadolu'nun pek çok yerindeki halı dokuma tezgâhları çalışamaz duruma gelmiş; yabancı sermaye İzmir, Sivas, Isparta gibi halı dokuma merkezleri olan Anadolu'nun pek çok yerinde kurduğu imalathanelerle halı üretimini de ele geçirmiştir. Artık halılar dışarıdan alınan siparişe göre, talep edilen motif ve desenlerde dokunmaya başlamıştır. Osmanlı tebaasından dokumacılar yabancılara ait tezgâhlarda çalıştırılmıştır. Örneğin, 1908 yılında kurulan Şark Halı Üreticileri Limited Şirketi'ne (*The Oriental Carpet Manufacturers Ltd.*) ait tezgâhlarda 1913 yılında 15 bin kişi çalışıyordu.²² Hammadde ihracı – mamul mal ithalatı öyle bir noktaya gelmişti ki, Osmanlı Avrupa'ya, tekstil sanayi için temel hammaddelerden biri olan yünü satıyor, yünlü giysileri ithal ediyordu.²³ Böylece Osmanlı Devleti 1820'lerden Birinci Dünya Savaşı'na kadar geçen yüz yıl boyunca Avrupa ile ticaretini hızla

¹⁹ Aynı kaynak, s. 156.

²⁰ Bkz: Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1984. Ayrıca bkz: İlhan Tekeli ve Selim İlkin, *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama: Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*, TC. Merkez Bankası, Ankara, 1997, s. 36.

²¹ Vedat Eldem, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1994, s.87.

²² Vedat Eldem, *agk*, s.85.

²³ Kemal Karpat, "The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908", *International Journal of Middle East Studies*, Vol.3, No.3, Jul. 1972, s. 246.

geliştirdi. Dış ticaret 18. yüzyıl boyunca sadece bir kat artarken, bu dönemde 10 kat arttı.²⁴

Avrupa sermayesinin Osmanlı devletinde ilk yayılması hammadde ve tarımsal ürün ticareti ile başlamıştı; ancak yabancılar zamanla Osmanlı topraklarında üretime yöneldiler. Örneğin İngilizler yüzyıl başlarında işlenmemiş pamuk ithal ederken, yüzyıl ortalarından itibaren Batı Anadolu'da büyük çiftlikler satın alarak pamuğu kendileri yetiştirmeye başladılar. Bir tahmine göre, 1860'ların sonunda İzmir civarındaki tarım alanlarının üçte biri Avrupalılara aitti; 1878'de bu toprakların yarısının sahibi 41 İngiliz tüccardı.²⁵ İngiliz tüccarlar, pamuğun temizlenip balyalanması için 1870'lerde demiryolu üzerindeki kentlerde buhar gücüyle çalışan 700'den fazla çırçır makinesi kullanan 34 fabrika kurdular.²⁶ Bir süre sonra Ege bölgesinden sonra güneye yönelen İngilizler Çukurova'da pamuk üretimini teşvik etmişler; bu yörede pamuk üretimini geliştirmişlerdi. Merkezi Londra'da bulunan *Tarsus Adana Demiryolu Şirketi*'nin (*The Tarsus Taurus & Adana Railway Company*) demiryolu imtiyazını almasının ardından demiryolu inşaatı başladı ve 1886 yılında Adana-Mersin hattı işletmeye açıldı.²⁷ Pamuk üretiminin artması, tarımsal üretimde makine kullanımına ivme kazandırdı. 19. yüzyıl ortalarından itibaren tarım makineleri ithal edilmeye ve kullanılmaya başlanmış olsa da, esas olarak 1890'da ABD kökenli *Mc Cormick* şirketinin ve onun peşinden *Fiat* traktörlerinin Adana ve Mersin'de, *Fordson* şirketinin Tarsus'ta şube açmasıyla tarımda makineleşme dönemi başladı.²⁸ Pamuk üretimindeki gelişmelere, çırçır fabrikalarının, iplik ve dokuma tesislerinin kurulması eşlik etti.

Avrupa için hammadde üreten, bunların iç ve dış ticaretini yürüten, taşımacılığını yapan en büyük şirketler yabancı girişimcilere aitti. Bu dönemde demiryolları, limanlar ve fenerler, bankalar, tarım ve maden üretimi gibi alanlarda doğrudan yabancı yatırımlar hızla artmıştı. Fenerler Avrupa sermayesinin Osmanlı topraklarındaki ilk yatırımlarından biridir. Osmanlı Devleti'ndeki en eski ve önemli Fransız şirketi *Osmanlı İmparatorluğu Deniz Fenerleri*

²⁴ Şevket Pamuk, *100 Soruda Osmanlı – Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914)*, 1988, Gerçek Yayınevi s. 203.

²⁵ Roger Owen, *The Middle East in the World Economy 1800-1914*, I.B. Tauris & Co. Ltd., Londra, 1993, s. 114'den aktaran Necla Geyikdağı, *agk*, s. 99.

²⁶ Orhan Kurmuş, *agk*, s. 86.

²⁷ Kudret Emiroğlu, *agk*, s. 271.

²⁸ Aynı yerde.

İdaresi'ydi (*l'Adminisration des Phares de l'Empire Ottoman*).²⁹ Fenerler gibi limanlar ve bankacılık alanlarında da yabancı yatırımlar büyüyordu. Ayrıca, un, yağ, sabun, tütün, meyan balı, halıcılık üretiminde de yabancı yatırımlar öne çıkmaktaydı.

Yabancı sermaye yatırımları içinde demiryollarının ayrı bir önemi bulunuyordu. Demiryolları ağaç dalları biçiminde inşa edilmişti.³⁰ Orhan Kurmuş, kendine yeter ekonomiden kapitalizme geçişte demiryollarının bu biçimi aldığına dikkat çekmektedir.³¹ Esas olarak bu biçim, bağımsız ülkelerde örümcek ağı görünümünü sunan yol ağından farklı olarak, sömürge ülkelerde döşenen demiryollarının tipik karakteristiği idi.³² Sömürgelerin demiryolları, kökü limanda dalları ise ülkenin üretim alanlarına uzanmış ağaçlar gibiydi. Demiryolu hatları hammadde üretim merkezlerini başlıca limanlara bağlıyor, ithal ürünleri iç bölgelere ulaştırıyordu. Tıpkı Hindistan'da olduğu gibi, bir yandan demiryolları Osmanlı'nın doğal kaynaklarını dünya pazarına açıp, İngiltere'nin Osmanlı için mal üreten bir ülke olmasını sağlamıştı; ancak Osmanlı'nın da kendisi için mal üreten bir ülke olmasını engellemişti.³³ Öbür yandan demiryolları, hat boyunca devletin sağladığı imtiyazlarla birlikte yüksek kârlar getiren başlıca doğrudan yabancı sermaye yatırımını oluşturuyordu. Devletin sağladığı imtiyazların başında kilometre güvencesi geliyordu. Demiryolu şirketi Osmanlı Devleti'nin kilometre başına teminat verdiği geliri elde edemezse, farkı

²⁹ Kırım savaşı sonlarına doğru Osmanlı denizlerinde sefer yapan bir Fransız kaptan deniz fenerlerinin azlığı ve bakımsızlığını görerek III. Napolyon'a iletti; Fransa ile Osmanlı Devleti arasında başlayan görüşmeler sonunda 1855 yılında imzalanan bir anlaşma ile Osmanlı Deniz Fenerleri Genel Müdürlüğü (*Direction Générale des Phares*) kurulmuştur. Müdürlük Çanakkale ve Karadeniz'de 36, Tuna girişinde 4 fener inşa etmeyi planlamıştır. Müdürlüğün başına getirilen Marius Michel bu işin kazançlı olduğunu görünce sermayedar bir arkadaşı ile 1960'da Osmanlı Devleti'nden ilk fener imtiyazını almıştır. Jacques Thobie, *Interest et Imperialisme Français dans l'Empire Ottoman (1895-1914)*, Paris, 1977, s.152. Michel 1884 ve 1899'da aldığı ikinci ve üçüncü imtiyazlarla "Türk sularında denizciliğe verdiği hizmetlerle, Fransa'ya gurur vermeye devam ediyor[du]." E.Giraud, *La France a Constantinople*, İstanbul, 1907. Aktaran Necla Geyikdağı, *agk*, s.103-104.

³⁰ Cumhuriyet döneminin demiryolu inşa politikası ise, ülke iç pazarını bütünleştiren bir ağ biçimindedir.

³¹ Orhan Kurmuş, *agk*, s. 55.

³² Ali Kemal Gürbüz, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Demiryollarının Rolü", *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt: 2, Sayı: 3, Yıl: 1999, s. 181.

³³ Bkz. D. Buchanan, *The Development of Capitalistic Enterprise in India*, New York, 1934, s.179. Aktaran Orhan Kurmuş, *agk*, s.9.

Osmanlı Devleti'nden alıyordu. Ayrıca demiryollarını işletme hakkı da bu şirketlere veriliyordu. Hatta çoğu zaman demiryollarının geçtiği bölgelerdeki zenginlikleri işletme imtiyazı da yabancı sermayeye sunulan bir imtiyazdı.³⁴

19. yüzyılda Osmanlı'nın önemli liman kentleri ve onların hinterlandları emperyalist güçler arasında bölüşüldüğü gibi, emperyalist ülkeler arası rekabet Osmanlı ülkesinde "demiryolu nüfuz bölgeleri" de oluşturmuştu.³⁵ Bu durumu Osmanlı'nın "yarı sömürgeleşmesi" olarak açıklayan Muhteşem Kaynak'a göre demiryolları nüfuz bölgeleri şöyle ayrılmıştı: İngiltere Eflak ve Buğdan, Batı Anadolu, Irak ve Basra Körfezi'nde; Almanya Trakya, İç Anadolu ve Mezopotamya'da; Fransa Kuzey Yunanistan, Batı ve Güney Anadolu ile özellikle Suriye'de.³⁶ Bu paylaşımına dayanarak ve devletin sağladığı imtiyazlarla yabancı sermayenin demiryollarına yatırımı, 1890 yılında toplam yabancı sermayenin, dış borçlar hariç, yüzde 41.1'i iken 1914'de yüzde 63.1'ine ulaşmıştı.³⁷

İlk demiryolu imtiyazı 1856 yılında İzmir-Aydın hattıyla İngilizlere verilmişti.³⁸ İngiltere, 1870'lere kadar dünyada rakipsiz olduğu ve Osmanlı İmparatorluğu üzerinde emperyalist rekabet yoğunlaşmadığı için ilk demiryolu imtiyazlarını almıştı.³⁹ Alman sermayesinin Osmanlı İmparatorluğu'ndaki demiryolu macerası ise daha geç bir tarihte başlamıştı. 1888 yılına kadar Osmanlı'da demiryolu bulunmayan Almanlar, ilkin Anadolu Demiryolu imtiyazını elde etmişti. Deutsche Bank önderliğindeki konsorsiyum Rumeli demiryolu (İstanbul-Edirne-Filibe-Belova) hattını ve 219 kilometrelilik Selanik-Manastır demiryolu imtiyazını ele geçirmişti. Böyle-

³⁴ A.D. Novıçev, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, Onur Yayınları, Ankara, 1979, s. 47-48. Ayrıca bkz: Ali Kemal Gürbüz, *agk*, s. 183.

³⁵ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi*, s. 75. Ayrıca bkz: İlhan Tekeli, "Anadolu'da Kentsel Yaşantının Örgütlenmesinde Değişik Aşamalar", s. 34.

³⁶ Muhteşem Kaynak, büyük kapitalist ülkelerin Osmanlı Devleti'nde nüfuz bölgeleri oluşturmasının, Osmanlı'nın tek bir ülke tarafından ele geçirilmesini zorlaştırırken, Osmanlı'nın emperyalist güçler arasında denge politikası izlemesini kolaylaştırdığına dikkat çekmektedir. Muhteşem Kaynak, "Osmanlı Ekonomisinin Dünya Ekonomisine Eklemlenme Sürecinde Osmanlı Demiryollarına Bir Bakış", *Yapıt Dergisi*, Sayı 5, 1984, s. 68-70.

³⁷ Muhteşem Kaynak, *agk*, s. 70. Necla Geyikdağı demiryollarının doğrudan yabancı yatırımlar içindeki payını, sterlin olarak hesaplandığında, 1888'de yüzde 33.4, 1914'te yüzde 58.7 olarak vermektedir. Necla Geyikdağı, *agk*, s. 124.

³⁸ Charles Morawitz, *Türkiye Maliyesi*, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, Ankara, 1978, s. 322.

³⁹ Muhteşem Kaynak, *agk*, s. 69.

ce Almanlar 1890 senesinde yaklaşık 2000 kilometrelik bir demiryolu ağının imtiyazının sahibi olmuştu.⁴⁰ 1880'lerde demiryolu yapımında Almanya'yla birlikte Fransa da söz sahibi olmaya başlamıştı. Charles Morawitz'e göre Osmanlı Almanya'ya bir imtiyaz verdiğinde hemen Fransa'ya da bir imtiyaz sağlıyordu. Örneğin, 1888'de Almanya Haydarpaşa-İzmit hattını alarak hattı Ankara'ya kadar uzatma imtiyazını ele geçirince, Fransa'ya da Yafa-Kudüs hattı imtiyazı verilmişti.⁴¹ 1908'de Demiryolu yatırımlarında Almanlar'ın payı yüzde 57, Fransızlar'ın payı yüzde 23.5, İngilizler'in payı yüzde 20 olmuştur.⁴² Yabancı sermayenin 1914'e kadar inşa ettiği demiryolu uzunluğu ise 6780 kilometreye ulaşmıştır.⁴³

Gelişen yabancı ticaret ve üretim faaliyetlerini, bu faaliyetleri destekleyen bankacılık, sigortacılık, inşaat gibi hizmet kuruluşları izlemiştir. Yabancı yatırımların varlık gösterdiği kentlerde aydınlatma, gaz, su temini ve taşımacılık gibi yerel hizmetler de yine yabancı sermayenin şirketleştiği alanlar olmuştur. 19. yüzyılda Osmanlı topraklarında faaliyet gösteren anonim şirketlerin büyük çoğunluğu yabancı sermayeli şirketlerden oluşmuştur. Merkezleri genellikle Londra ya da Paris'te bulunan bu şirketler bankacılık, sigortacılık, demiryolu, rıhtım, madencilik, elektrik, su, havagazı, tramvay, tünel gibi hizmetleri sağlamıştır. 1908 yılına kadar sadece iki şirket, *Şirket-i Hayriye* ve *Ziraat Bankası* Osmanlı sermayesiyle kurulmuştur.⁴⁴ Yabancı tüccarlar, 1840'lardan itibaren mağazalar, toptan iş yapan ticarethaneler, eczaneler, terziler, basımevleri, oteller, pansiyon ve lokantaların da sahibidir. Örneğin, 1850 yılında İzmir'de yirmi değişik ülkenin tüccarları tarafından büyük ticarethaneler kurulduğu ve bu ülkelerin on yedisinin şehirde konsolosluklar açtığı bilinmektedir.⁴⁵

Osmanlı'nın son yüzyılında devleti kontrol eden toplumsal sınıflar, 'batılılaşma' hareketini destekleyen ve alacaklı durumda bulunan emperyalist merkezlerin burjuvazisi, feodal devlet ricali ve ayan ile Osmanlı burjuvazisidir. Osmanlı burjuvazisinin üç belirgin

⁴⁰ Murat Özyüksel, "İkinci Meşrutiyet ve Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman-İngiliz Nüfuz Mücadelesi", *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No: 38, Mart 2008, s. 244-245.

⁴¹ Charles Morawitz, *agk*, s. 334.

⁴² Ali Kemal Gürbüz, *agk*, s. 175.

⁴³ Vedat Eldem, *agk*, s.103'deki tablodan hesaplanmıştır.

⁴⁴ Şirket'i Hayriye Osmanlı Devleti'nde kurulan ilk anonim şirket idi. Şirket 1849 yılında, Boğaz'da yolcu taşımak üzere kurulmuştu. Zafer Toprak, *Türkiye'de "Milli İktisat" (1908-1918)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1982, s. 39-40.

⁴⁵ Orhan Kurmuş, *agk*, s. 37.

niteliği ağırlıklı olarak dış ticarete gelişmiş olması, buna bağlı olarak doğrudan üretici olan köylülükle yabancı sermaye arasındaki ilişkilerin aracısı olması ve büyük ölçüde gayrimüslim (Rum, Yahudi, Levanten, Ermeni) unsurlardan oluşmasıydı.⁴⁶ Buna karşılık iç ticarete esnaf özellikleri ağır basan, küçük ve orta sermayeli Türk-Müslüman burjuvazi ise zayıf, dağınık ve büyük ölçüde birincilere bağımlı durumdaydı. Bu dönemde Osmanlı toplumu ile Avrupa kapitalizmi arasında inşa edilen ilişkiler sistemi, imparatorluk topraklarının her biri dışarıdan bir başka ülke ile bütünleşmiş etki alanlarına ayrılmasına neden olmuştur.⁴⁷ Bu bütünleşmenin eklemelerini oluşturan liman şehirleri ve bunların ard bölgesi hızla büyürken, Orta Anadolu ve Doğu Anadolu bölgeleri aynı hızla önemini kaybetmiştir.⁴⁸

DIŞ BORÇLANMA ve DUYUNU UMUMİYE

Ticaretin serbestleşmesiyle birlikte ithalatın ihracatı aşarak artmaya devam etmesi, dış ticaret açıklarını büyütüştür. Öte yandan vergi gelirlerini merkeze aktarmakta sıkıntı yaşayan Osmanlı

⁴⁶ Korkut Boratav, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, İmge Kitabevi, Ankara, 2003, s. 23-24; Nora Şeni, *Levanten* adının yabancı gezginlerden geldiğini aktarıyor. 19. yüzyıl sonunda Osmanlı topraklarındaki Avrupalılara (Frenkler) Levanten denirdi. Levantenler İstanbul'da Galata çevresinde yaşıyor, evlilik bağlarıyla kurulan aile şirketleriyle bankerlik yapıyordu. Evlilik bağları bir yandan bankerlik mesleğini sağlamlaştırarak konsolide ediyor, bir yandan da farklı milletten yabancılar arasında ilişki ve bağ kuruyordu. Levanten deyince, Frenkler, etnik ve dinsel azınlıklar ile önceki yüzyıllarda Galata'ya yerleşmiş Cenovalı ve Venediklilerin torunlarını düşünmek gerekiyor. Nora Şeni, "Finances Ottomanes et Figures Levantines", *l'Accession de la Turquie a la Civilisation Industrielle: Facteurs Internes et Externes*, Jacques Thobie ve Jean-Louis Bacqué-Grammont (Der.), İsis Yayıncılık, İstanbul, 1987, s.14. Doğu Akdeniz, Dalmaçya, Karadeniz ve Ege kıyılarına yerleşen Venedik ve Cenevizliler, bu bölgeler Osmanlı yönetimine geçince Osmanlı uyruğunu kabul etmişler; sonra bu yörelerde ikamet eden Rum, Ermeni ve Hristiyan Arnavutlarla evlenerek Levanten diye adlandırılan grubu oluşturmuşlardı. Hasan Ferid, *Osmanlı'da Para ve Finansal Kredi*, Cilt III – Bankacılık, Hazırlayan: Mehmet Hakan Sağlam, T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı Darphane ve Damga Matbaası Genel Müdürlüğü, İstanbul, 2008, s.12.

⁴⁷ I. Dünya Savaşı'ndan önce, İstanbul'da altı Avrupa devletinin imparatorluğun çeşitli yerlerine bağlı postanesi bulunmaktaydı.

⁴⁸ İlhan Tekeli, Türkiye'de ilk defa bu dönemde bölgelerarası dengesizliklerin inşa edildiğini söylemektedir: İlhan Tekeli, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Mekan Organizasyonunun Evrimi ve Türkiye Cumhuriyeti'nin Bölgesel Politikasının Kökenleri", *Bölge Planlama Üzerine*, İTÜ Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 1972, s. 111.

Devleti'nde 16. yüzyılda başlayan mali açık sorunu da derinleşmiştir.⁴⁹

19. yüzyılın ortalarına kadar, tedavüle çıkarılmış olan sikkelerin sık sık tağşişi yoluyla bütçenin denkleştirilmesi için ek gelir yaratılmaya çalışılmıştır.⁵⁰ Tağşişin yetersiz kaldığı dönemlerde Galata bankerlerinden yüksek faizle borç alınmıştır. Yurt içinde madeni paraların tükenmesiyle ortaya çıkan likidite sıkıntısını sikkelerle tağşişiyle veya Galata bankerlerinden sağlanan borçlarla gidermek imkanı kalmayınca devlet tahviline başvurulmuştur. İlk devlet tahvili, yıllık yüzde 8 faizle, anaparası 8 yıllık vade sonunda altın olarak ödenmek üzere, 1839 yılı sonunda çıkarılmıştır.⁵¹ Bu tarihten sonra devlet piyasaya yüzde 8-12 faizle tahvil sürmeye devam etmiştir.

1854 Kırım Savaşı, Osmanlı'nın dış borçlanmasında bir dönüm noktası teşkil eder. Bu savaşın ağır maliyeti ve Rus istilası karşısında, imparatorluğun parçalanması ve bunun sonucunda Avrupa dengesinin bozulması tehlikesi, yeni yatırım alanları arayan İngiltere ve Fransa'nın ittifakını beraberinde getirmiştir. Bu ilişki siyasal alanda Osmanlı Devleti'nin bütünlüğünün korunmasına yönelik politikaların, iktisadi-mali alanda ise dış borçlanmanın kaynağını oluşturmuştur. Sultan Abdülmecit 4 Ağustos 1854'te çıkardığı bir fermanla 5 milyon sterlin tutarında borç alınmasını onaylamıştır.⁵²

Öte yandan Avrupa cephesine baktığımızda, iç piyasada elde edebildiğinden daha yüksek bir faizle dış piyasaya borç vermeye dayanan yeni yatırım sistemiyle karşılaşırız.⁵³ Öyle ki yabancıların sermaye gereksinmesini karşılamak Avrupa mali çevrelerine cazip bir yatırım alanı olarak görünmektedir. Batılı sermaye sahipleri, sermaye fazlasını az faizle yerli sanayiye yatırırsa, yabancı tahvil ve senet almayı daha kârlı bulmuşlardır.

⁴⁹ Şevket Pamuk, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*, s. 53-54.

⁵⁰ Sikkelerle tağşişi, madeni paranın içindeki değerli metal oranını azaltarak paranın değerini düşürme işlemidir.

⁵¹ Necla Geyikdağı, *agk*, s. 66.

⁵² A.D. Novıçev ilk dış kredi anlaşmasının imzalandığı ve daha sonraları yabancı sermayenin Osmanlı'daki kalesi haline gelen ilk yabancı banka olan Osmanlı Bankası'nın kurulduğu, ilk demiryolları imtiyazının verildiği 1854-56 yıllarını, Osmanlı'nın ekonomik anlamda köleleşmesinde yeni bir aşama olarak nitelemektedir. Bkz: A.D. Novıçev, *Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi*, Onur Yayınları, Ankara, 1979, s. 9.

⁵³ Donald C. Blaisdell, *agk*, s. 25.

Yeni gelir kaynaklarının yaratılmaması ve mevcut kaynakların da ihtiyaçları karşılayamaması nedeniyle Osmanlı'da dış borçlanma devam etmiştir. 1854 yılı borçlanmasını izleyen yüksek faizli dış borçlanmalar, kısa sürede borcun borçla ödenmesini zorunlu kılan bir ekonomik kısır döngü yaratmıştır. Donald Blaisdell bu durumu kartopuna benzetmektedir: Avrupa'dan daha fazla borç sağlandıkça Osmanlı'da harcamalar artmaktadır; Hükümet borç vereceklerin peşindedir. Nitekim 1854-1874 yılları arasında onbeş, 1877-1914 yılları arasında yirmisekiz olmak üzere 60 yılda toplam kırküç kez dış borç alınmıştır. Borçlanma genel toplamı 347.372.040, ele geçen safi miktar toplamı 222.754.219 Osmanlı lirasıdır.⁵⁴

19. yüzyılın son çeyreğine ödeyemediği borçlar karşısında alacaklı devletlerin baskısı altında giren, borç taksitleri ve faiz ödemelerinin getirdiği ağır yükün altında ezilen Osmanlı İmparatorluğu, 1875 yılında dış borç ödemelerini durdurduğunu ilan etmiştir. Osmanlı'nın mali iflasını izleyen dönemde, Osmanlı Bankası ile Galata Bankerleri ve Osmanlı Devleti arasında imzalanan 22 Aralık 1879 tarihli anlaşma ile 1880 yılı başından itibaren *Rüsümü Sitte İdaresi* kurulmuştur. Rüsümü Sitte, "altı resim" ya da "altı dolaylı vergi" anlamına gelmektedir. Tütün, tuz, damga, alkollü içkiler, balıkçılık resimleri ile İstanbul-Edirne-Bursa-Samsun'un ipek öşründen oluşan altı gelir kaynağının on yıllık hasılatı bir tür tekel işlevi gören bu idare tarafından toplanacaktı. Elde edilen gelirle, Galata bankerlerinden alınmış kısa vadeli borçların faizi ve amortismanları ödenecek, artanı da hazineye devredilecekti. Böylece Osmanlı Devleti'nin borçlarına karşılık gelirleri teminat gösterilmişti. Rüsümü Sitte İdaresi, Duyunu Umumiye İdaresi'nin pilot uygulaması olmuştur.⁵⁵

Rüsümü Sitte İdaresi çalışmalarını sürdürürken, Osmanlı hükümeti ile alacaklı ülkelerin temsilcileri arasında başlayan görüşmeler, 1881 yılının Aralık (hicri takvime göre Muharrem) ayında imzalanan bir anlaşma ile sonuçlanmıştır. *Muharrem Kararnamesi* olarak adlandırılan bu anlaşma ile ödeme koşulları yeniden düzenlenmiştir. Buna karşılık Osmanlı Devleti, imparatorluk içinde yabancı alacaklıların temsilcisi olarak çalışacak ve devletin vergi gelirlerinin bir bölümünü bu alacaklılar adına toplayacak özerk bir örgütün kurulmasını kabul etmiştir. Osmanlı maliyesinin gelir kay-

⁵⁴ Bkz: Biltekin Özdemir, *Osmanlı Devleti Dış Borçları*, Maliye Bakanlığı SGB, İkinci Baskı, Ankara, 2010, s. 63-67.

⁵⁵ A.D. Novıçev, *agk*, s. 86.

nakları arasından tuz ve tütün tekelleri, damga resmi, ham ipekten toplanan öşür, balıkçılık ve alkollü içkilerden alınan vergiler (rüşumu sitte gelirleri) ile Doğu Rumeli vilayetinin ödediği yıllık vergi, 50.000 Osmanlı lirasına ulaşan tömbeki vergisi ile Kıbrıs'ın gelirlerinden kalan artık *Duyunu Umumiye (Kamu Borçları) İdaresi* adı verilen ve yabancı temsilciler tarafından yönetilen bu kuruma devredilmiştir. Bu kaynaklardan elde edilecek gelir, tümüyle faiz ve borcun kendisinin ödenmesi için kullanılacaktı.

Duyunu Umumiye İdaresi'nin kuruluşu, Osmanlı mali reformu kapsamında 1850'li yılların sonundan itibaren gündemdedir. A. du Velay, 1905 yılında yayımlanan *Türkiye Maliye Tarihi* başlıklı çalışmasında, 19. yüzyılın ilk yarısı sona erene dek Osmanlı İmparatorluğu'nun vergi sistemi, bütçesi, mali idaresi ve gelirleri hakkında Avrupa devletlerinin hiçbir bilgiye sahip olmadıklarını belirtir.⁵⁶ Bu nedenle 1855 borçlanma anlaşmasına göre, hazine hesaplarının denetimi için biri İngiliz diğeri Fransız olmak üzere iki yabancı delege atanmıştır. 19 Kasım 1859 tarihli bir hattı hümayunla, imparatorluk maliyesinin içinde bulunduğu durumun nedenlerini araştırmak üzere *Maliye Reformu Yüksek Meclisi* kurulmuştur.⁵⁷ Dört Osmanlı yöneticisinin yanı sıra, İstanbul'daki Fransız, İngiliz ve Avusturya delegeleri de bu mecliste yer almıştır. 16 Aralık 1859 tarihli bir Sadaret tezkeresi komisyonun çalışma programını şu şekilde tespit etmektedir: "Mali vaziyeti tetkik etmek, vergiye ve mali idareye ilişkin mevzuatta en iyi şekilde idare olunan milletlerce uygulanmakta olunan ilkelerin kabulü suretiyle yapılması gereken tadil ve tensikatu hazırlamak."⁵⁸

1856 yılında İngiliz sermayesiyle kurulan ve 1863'te İngiliz-Fransız ortaklığına dönüşen *Osmanlı Bankası* da mali reformun bir parçasıdır. Bankanın faaliyet alanı İstanbul olmasına rağmen, Londra ve Paris'teki komiteler tarafından yönetilmektedir. 19. yüzyılın sonuna dek Osmanlı bankacılık sistemi, başta Osmanlı Bankası olmak üzere, yabancı bankaların denetimi altında kalmıştır ve kredi yaratma kapasitesi de çok sınırlıdır.⁵⁹ İmparatorluğun ilk bütçesi de 1863'te yapılmıştır. 1865'te iç borçlar konsolide edilecek *Duyunu Umumiye Defteri Kebiri*'ne kaydedilmiştir. 29 Ekim

⁵⁶ A. Du Velay, *Türkiye Maliye Tarihi*, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Neşriyatı, Ankara, 1978, s. 78.

⁵⁷ Donald C. Blaisdell, *agk*, s. 55.

⁵⁸ Charles Morawitz, *agk*, s. 23.

⁵⁹ Tuncay Artun, *İşlevi, Gelişimi, Özellikleri ve Sorunlarıyla Türkiye'de Bankacılık*, Tekin Yayınevi, İstanbul, 1983, s. 40-41'den aktaran: Özgür Öztürk, *agk*, s. 29.

1869 tarihli Times Gazetesi Osmanlı Hükümeti'nin duyunu umumiye (kamu borçları/genel borçlar) kabul etmesi gereğinden söz etmektedir: "Türkiye kredisini kaybettiği anda parçalanmaya mahkûmdur. Avrupa ülkeleri, Osmanlı arazisinin anarşi içinde dağılmasına izin vermeyecekleri gibi, burada oluşacak hükümet ya da hükümetler duyunu umumiye kabul etmedikçe sağlam bir durumda olmayacaklardır." 1870 yılında Osmanlı Hükümeti özel amaçlı gelirleri yönetecek kuruluşun temsilcilerini atamaya hazır olduğunu bildirmiştir. Bundan sonra yapılan her borç anlaşması ve bunu açıklayan metin, ülkenin belirli gelirlerinin bu borcu ödemeye ayrılmış olduğuna ait bir maddeyi içermektedir. Söz konusu gelirlerin kağıt üstündeki miktarı, vadesi gelen kuponların ödenmesi için her zaman yeterli durumdadır.

1882'de bütün iç ve dış borçların yönetimi Duyunu Umumiye İdaresi'nde toplanmıştır. Teşkilat, ülke içinde ikinci bir maliye sistemi ya da kimi Batılı araştırmacıların deyimiyle "devlet içinde devlet" gibidir.⁶⁰ Kararnamenin 15. maddesine göre tahvil sahiplerini temsil etmek ve onların çıkarını korumak için bir yönetim kurulu oluşturulmuştu. Yedi üyeli bu kurulda aynı zamanda Hollanda ve Belçika tahvil sahiplerini de temsil eden bir İngiliz, bir Fransız, bir Alman, bir İtalyan, bir Avusturya-Macaristan alacaklılar (dayınlar) vekili ile bir de Osmanlı alacaklılar vekili vardı.⁶¹ Bundan başka Galata bankerlerinin alacaklarını ödemek üzere 1879 Rüsümü Sitte kararnamesiyle gündeme gelen imtiyazlı tahvil sahiplerini (tahvilatı mümtaze hamilleri) temsilen bir üye bulunuyordu. Bu üye Osmanlı Bankası tarafından seçiliyordu. Osmanlı alacaklılar vekili ise, İstanbul valisinin emriyle toplanan yerli tahvil sahipleri tarafından seçilmekteydi. Duyunu Umumiye İdaresi Yönetim Kurulu, "gelirlerin ve diğer kaynakların tahvil sahipleri adına ve onların hesabına yönetimi, toplanması ve paraya dönüştürülmesi" işini üstlenmişti. 1881 kararnamesinin 1903 yılına kadar uygulanmasıyla borç tahvillerinin ancak yüzde 22'si ödenecektir.⁶²

⁶⁰ Parvus Efendi, *Türkiye'nin Mali Tutsaklığı*, (Haz. Muammer Sencer), İleri Yayınları, İstanbul, 2005; Donald C. Blaisdell, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi*, İstanbul Matbaası, İstanbul 1979. Osmanlı Kamu Borçları İdaresi Meclisi'nin, kamu yönetimindeki güncel özerklik eğilimini açıklamak amacıyla, bir karşılaştırma aracı olarak analizi için bkz: Birgül A. Güler, "Yönetimde Özerklik Sorunu: Duyunu Umumiye Osmanlı Meclisi İdaresi 1881-1948", *Memleket Siyaset Yönetim*, Mayıs 2006/1, s. 97-119.

⁶¹ Charles Morawitz, *agk*, s. 184-185.

⁶² Donald C. Blaisdell, *agk*, s 94.

Duyunu Umumiye İdaresi kısa sürede ülkenin hemen her yerinde örgütlenerek günlük yaşamın önemli bir bileşeni haline gelmiştir. Teşkilatın merkezi İstanbul'da bulunuyordu. En önemli dört acente burada görev yapmaktaydı: Alkollü içki acentesi, balıkçılık acentesi, Damga basım acentesi, Damga merkezi acentesi. 1895'te yılında taşrada 26'sı baş acentelik olmak üzere 720 acenteye faaliyet gösteriyor ve beş bine yakın memur çalıştırıyordu. Ülkenin Asya topraklarında kalan başlıca acenteler şunlardı: Adana, Halep, Ankara, Bağdad, Beyrut, Bursa, Erzurum, İzmit, Konya, Bandırma, Siirt, Sivas, İzmir, Trabzon. Şirketin Rumeli topraklarında beş, Afrika topraklarında bir acentesi vardı.⁶³ Şirket çeşitli görevlerde memur çalıştırıyordu: Denetçiler, müfettişler, çevirmenler, sekreterler, çeşitli vergi tahsildarları, at üstünde toprakları gezen muhafızlar. 1895 yılında 4869 çalışanın 4518'i müslüman halktan, 297'si müslüman olmayan halktan, 54 tanesi Avrupalılar'dan oluşmaktaydı. Acentelerin müdürleri ve genel müdür de dahil olmak üzere bütün üst düzey yöneticiler Avrupalı idi.⁶⁴

Osmanlı Devleti'nin gelir kaynakları içinde en önemli kalemlerden biri olan tütün geliri, Muharrem Kararnamesi'ne göre Osmanlı borçlarının bitimine kadar Duyunu Umumiye İdaresi'ne bırakılmıştı.⁶⁵ Kararnamenin 9. maddesinde, tütünün reji (tekeli) vasıtasıyla işletilmesinden elde edilecek kazançların ilgili taraflarca belirlenecek şartlar çerçevesinde Osmanlı Hükümeti, tahvil sahipleri ile Reji Şirketi arasında dağıtılması öngörülmüştü.⁶⁶ Reji Şirketi, 1883 yılı Mayıs ayı başında kurulacaktır.

Rüsümü Sitte İdaresi'nin daha ilk yılında tütünden bandrol yoluyla alınan vergi hasılatı 1 milyon Osmanlı lirasına yaklaşmıştır. Charles Morawitz'in verdiği bilgiye göre 1880 yılı için elde edilen net kâr 643.357 lira olmuştur; bu rakam verimli ve artmaya uygun bir gelir göstermektedir.⁶⁷ Tütün gerek çeşit, gerek ölçü bakımından hile yapmaya uygun olmasına rağmen böyle bir gelir elde edi-

⁶³ Jacques Thobie, *Intérêts et Impérialisme Français dans l'Empire Ottoman* (1895 - 1914), Publications de la Sorbonne Imprimerie Nationale, Paris, 1977, s. 101.

⁶⁴ Jacques Thobie, aynı yerde.

⁶⁵ Parvus Efendi, *agk*, s. 74-75.

⁶⁶ Charles Morawitz, *agk*, s. 228.

⁶⁷ Charles Morawitz, *agk*, s. 227.

lebilmesi, Avrupalı alacaklıların dikkatini çekmiştir. Böylece gözler “Rüsumu Sitte’nin beklenmedik gelirine dikilmiştir.”⁶⁸

TÜTÜN REJİSİ: ÇOK ULUSLU BİR YABANCI SERMAYE YATIRIMI

Memalik-i Osmaniye Duhanları Müşterek’ül Menfaa Reji Şirketi (Osmanlı İmparatorluğu Tütünleri Kazanç Ortaklığı Tekeli Şirketi) adıyla kurulan tütün tekeli, çok uluslu bir yabancı sermaye yatırımdır.⁶⁹ Osmanlı tütün gelirini toplama imtiyazı, 10 Ocak 1883 tarihli Duyunu Umumiye İdaresi kararıyla Berlin’de banker S. Bleichröder, Viyana’da Anstald Kredi Grubu ve Osmanlı Bankası grubundan oluşan bir anonim şirkete verilmiştir.

Reji Şirketi ya da Reji İdaresi adlarıyla anılan şirket, dönemin Avrupası’nın ileri kapitalist ülkelerinin hemen hepsinin temsil edildiği çok uluslu bir yabancı sermaye yatırımdır. Reji’yi oluşturan sermaye grupları, Reji’nin yapısını açık bir biçimde ortaya koymaktadır. Üstelik Reji’de yer alan sermaye gruplarından her biri, kendi içinde de çok uluslu bir yapıyı barındırmaktadır.

Osmanlı Bankası, o günkü adıyla *Bank-ı Osmani-i Şahane*, İngiliz sermayesiyle kurulan *Bank-ı Osmani (Ottoman Bank)* Bankası’nın devlet bankasına dönüştürülmesiyle oluşmuştur. *Bank-ı Osmani* 24 Mayıs 1856 yılında 500 bin İngiliz sermayesiyle kurulmuştu. Londra’dan yönetilen bankanın merkezi İstanbul’daydı.⁷⁰ Banka bir imtiyaz ve ayrıcalık fermanından yoksun olmakla birlikte sağlam karşılıklara sahipti. Kurulduğu biçimiyle ticaret bankası görünümünde, mütevazı bir girişimdi. Bu haliyle Osmanlı İmparatorluğu’ndaki mali boşluğu ve beklentileri dolduramıyordu.⁷¹ 1860’lı yılların başında Babıâli, Tanzimat’la birlikte giderek karmaşıklaşan Osmanlı maliyesine ve para sistemine bir düzen getirmek amacıyla bir devlet bankası kurmayı kararlaştırdı. İngiliz sermayeli *Bank-ı Osmani* ile bir Fransız sermaye grubunun eşit ortaklığıyla 4 Şubat 1863 tarihinde *Osmanlı Bankası* kuruldu.⁷²

⁶⁸ Haydar Kazgan, “Rüsumu Sitte’nin Beklenmedik Gelirine Dikilen Gözler”, *Ekonomide Diyalog*, Nisan 1984, s. 67’den aktaran Tiğınçe Oktar, *Osmanlı Devletinde Reji Şirketi*, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul, 1992, s. 38.

⁶⁹ Şirketin adı Fransızca olarak şöyledir: “la Regie Co-intéressée des Tabacs de l’Empire Ottoman.”

⁷⁰ Hasan Ferid, *agk*, s.17.

⁷¹ Edhem Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000, s. 53.

⁷² Vedat Eldem, *agk*, s.160. Hasan Ferid Fransız ortağın 1862 istikrazını üstlenen Rothschild olduğunu aktarmaktadır. Hasan Ferid, *agk*, s. 17.

Bank-ı Osmani ödeme ve iskonto işlemleri yapmak üzere bir ticaret bankası olarak kurulmuşken, Osmanlı Bankası'nın devlet bankası olarak işlev görmesi tasarlanmıştı.⁷³ Osmanlı Bankası banknot çıkarma yetkisini almış ve devletin "Hazine Sarraflığı" görevini üstlenmişti. Devletin bütün gelirlerinin Osmanlı Bankası şubeleri aracılığıyla toplanması, Maliye Nezareti'nce üzerine çekilen her türlü havalenin banka kasalarından ödenmesi öngörülmüştü. Banka Babiâli'ye, gelirlerine mahsuben, yıllık yüzde 6 faizli ve en çok 500 bin İngiliz lirası tutarında kredi açmayı ve muayyen gelir üzerine 60 ya da 90 gün vadeli hazine bonusu kabul etmeyi taahhüt etmişti. 1875 yılında bankanın imtiyaz süresi uzatılmış ve yetkileri genişletilmiştir. Üstelik idare meclisi yöneticisi ya da üyelerinden birinin banka temsilcisi olarak bütçe komisyonuna girmesi ve ileride akdedilecek borçlarda Osmanlı Bankası'nın rüçhan hakkı olması kabul edilmiştir. Bu ayrıcalık karşısında bankanın hükümete 2.700.000 İngiliz lirasına kadar yüzde 8 faizli avans vermesi kararlaştırılmıştır. Aynı yıl Avusturya-Osmanlı Bankası Osmanlı Bankası'yla birleşmiş, Avusturya sermayesi, İngiliz ve Fransız sermayelerinin yanı sıra, devlet bankasında pay sahibi olmuştur.⁷⁴

Görüldüğü üzere adını Osmanlı'dan almakla birlikte, Osmanlı Bankası, aslında yabancı sermayeli bir banka idi. Şirketin merkezi İstanbul'da bulunuyor ancak banka Paris ve Londra'da bulunan iki komite tarafından idare ediliyordu.⁷⁵ Osmanlı Bankası, Duyunu Umumiye içerisinde İngiliz ve Fransız sermayesinin çıkarlarını temsilen yerini alacak ve ardından bağlı olduğu çok uluslu sermayeyi Reji İdaresi'nde de temsil edecekti.

Reji İdaresi içinde yer alan gruplardan bir diğeri olan Anstald Kredi Grubu (*Österreichischen Credit-Anstalt*) ise Wiener Bank-Verein⁷⁶, Macar Kredi Bankası (*Ungarische Creditbank*) ve Peşte Macar Ticaret Bankası (*Pester Ungarische Commercial Bank*) ile birlikte Şark-Avusturya Grubu'nu (*Groupe Autro-Hongrois pour l'Orient*) oluşturmaktaydı. Bu bankalar, Tütün Rejisi'nin yanında

⁷³ Zafer Toprak, *agk*, s.135.

⁷⁴ Aynı yer.

⁷⁵ Vedat Eldem, *agk*, s. 159.

⁷⁶ Avusturya bankası Winer Bank-Verein ve Deutsche Bank'ın öncülük ettiği bir grup banka 1890'da Osmanlı birçok demiryolu imtiyazını ele geçirmiş Baron Moritz von Hirsch'le bir anlaşma imzalayarak Rumeli Demiryolu Şirketi'nin hisselerinin dörtte birini satın almıştır. Necla Geyikdağı, *agk*, s. 133. Weiner Bank 1905 yılında İstanbul'da, 1912 yılında İzmir'de birer şube açmıştır. Hasan Ferid, *agk*, s. 28.

Duyunu Umumiye'yle birlikte Şark, Anadolu, Bağdat Demiryolları ve tramvay-tünel işletmelerinde, ayrıca İstanbul gaz ve elektrik şirketlerinde Avusturya ve Macaristan çıkarlarını temsil etmişlerdir.⁷⁷

Üçüncü ortak Bleichröder Bankası ise Samuel Bleichröder tarafından 1803 yılında Berlin'de kurulmuştur. Duyunu Umumiye'nin Almanya'daki vekili olan Banka, Rothschild ailesiyle yakın ilişki içinde olup, Rothschildların bankasının Berlin şubesi gibi çalışmaktadır.⁷⁸ 19. yüzyıl ortalarında Samuel Bleichröder'in en büyük oğlu Gerson von Bleichröder yönetiminde uluslararası bir ün kazanan Banka, Prusya Devleti'nin ve Alman İmparatorluğu'nun yararına kredi transferleri yapmakta, Otto von Bismarck'ın özel banka işlemlerini bizzat yönetmektedir.

Reji Şirketi Osmanlı Devleti, Duyunu Umumiye İdaresi ve yukarıda adı geçen sermaye gruplarının yetkilileri arasında imzalanan 27 Mayıs 1883 tarihli sözleşme ile kurulmuştur. İmtiyaz Fermanı bir gün sonra, 28 Mayıs'ta çıkarılmış ve ardından 19 Temmuz 1883 tarihinde Reji Yasası onaylanmıştır. İlk uygulamasını 13 Mart 1884'te başlatan Reji Şirketi gerçekte 14 Nisan 1884 tarihinde faaliyete geçmiştir.⁷⁹ Reji'nin faaliyete geçmesiyle, Osmanlı topraklarında tütünün üretimi ve tüketimini kapsayan tüm aşamalarda tekel hakkı, çok uluslu bir şirketin elinde toplanmıştır. Osmanlı tütün üreticisi, geçim araçlarını denetimi altında tutan ve vergisini toplayan bu şirkete bağlanmıştır. Tütün Rejisi tarımın

⁷⁷ Zafer Toprak, *agk*, s. 96. Şark-Avusturya Grubu, Birinci Dünya Savaşı yıllarında İstanbul Boğazı'nı birleştirecek bir asma köprü yapımını önermişti. Bu köprü New York'taki Brooklyn Köprüsü'ne benzeyecek, onun gibi iki katlı olacaktır: Alt katta demiryolu ve her türlü taşıtın hareketine olanak verecek yollar tahsis edilecek, üst kat yayalara ayrılacaktı. İkinci katta ayrıca dükkan ve kahvehaneler açılacak ve böylelikle "şehrimizin halkı yazın sıcak günlerinde saf ve taze deniz havası alacak bir yer bulacaktı." *Vakit*, 15 Kanun-u evvel 1917. Aktaran Zafer Toprak, *agk*, s. 97.

⁷⁸ Hasan Ferid, *agk*, s.42. Banka'nın Duyunu Umumiye'nin yurt dışındaki çıkarlarının takipçisi olduğunu gösteren bir örnek verilebilir: 1915'te Hükümet'in altını toplayıp kağıt para ile ikame etme girişiminin ilk kurbanlarından biri Osmanlı Bankası idi. Maliye Nezareti Osmanlı Bankası'ndan Berlin'deki Deutsche Bank'a yatırdığı 5.566.000 marklık altını teslim etmesini istemişti. Bu altın, Osmanlı'nın borçlarının faiz ve anapara ödemesi için bekletiliyordu. Bu biçimde elde edilen altın Duyunu Umumiye İdaresi adına Bleichröder Bank'a transfer edilecekti. Edhem Eldem, *agk*, s.307.

⁷⁹ Jacques Thobie, *agk*, s. 181.

yıllık 100.000 liradan fazla öşür getiren ve dönem sonunda ihracatta ilk sırayı alan belki de en zengin kısma el koymuştur.⁸⁰

Reji'den Önce Tütün Yönetimi

Osmanlı yönetimi ile borç ilişkisi içinde olan yabancıların borçların ödenmesini garantiye alma çabası, Osmanlı mali sistemine yönelik reform arayışlarını beraberinde getirmişti. Yabancı alacaklılar Osmanlı mali sistemi içinde tütünü önemli bir potansiyel gelir kaynağı olarak görmekteydiler. Bu nedenle Reji'den önce, tütün vergilerinin toplanmasına ilişkin kimi düzenlemeler gündeme gelmişti.⁸¹ İşlenmemiş tütün ithalini yasaklayan 1861 tarihli Ticaret Anlaşması'nın ardından tütün ve tütün mamullerinin nasıl yönetileceği konusu Meclisi Vükela'da görüşülmüş; bu görüşmenin ardından bir nizamname hazırlanmıştır. 1 Ocak 1862 tarihli nizamnamede tütün ve tütün mamullerinin hemen düzen altına alınması gerektiği halde Maliye Nezareti'nin bir yapı geliştirmeye ve bunu yönetmeye zamanının olmadığı belirtilmiştir. Oysa bu konuda zamana ve uzmanlık bilgisine ihtiyaç vardır. Gümrük emini ise meselelere vakıf olup, gerekli bilgiye sahiptir. Bu nedenle *duhan (tütün) idaresi*, Maliye Nezareti ile ilgisi bulunmak üzere, Rüsumat Emaneti'ne (gümrük idaresine) bağlanmış ve gümrük emininin uhdesine verilmiştir. Bu düzenlemeyle tütün gelirleri devlet kontrolü altına alınmıştır. İdarenin işleyişinin gümrük emini başkanlığında, konunun uzmanlarından oluşacak bir komisyon tarafından hazırlanacak içtüzükle saptanmasına karar verilmiştir. Tütünde ilk özel tekel uygulaması da bu dönemde denenmiştir. 12 Mart 1872 tarihli sözleşmeyle İstanbul ve çevresinde tütün alıp satma imtiyazı beş buçuk yıl süreyle Mösyö Zarifi ve Hristaki Efendi'ye verilmiştir. "Tütün gelirini artırmak" amacıyla verilen bu bölgesel imtiyaz kısa bir uygulamanın ardından bir yılı doldurmadan feshedilmiş; özel tütün tekeli Rüsumat Emaneti'ne devredilmiştir. Tütün gelirlerinin yönetimi, 1879 tarihli Rüsümü Sitte Kararnamesi'nin çıkışına kadar devletin kontrolünde kalmıştır.

Bu dönemde Osmanlı topraklarında yetişen tütünden biri üreticiden, diğeri satın alan tüccardan olmak üzere iki çeşit vergi alın-

⁸⁰ Donald Quataert, "Reji, Kaçakçılar ve Osmanlı Hükümeti", *Yapıt*, No: 48, Şubat-Mart 1984, s. 68. (Mete Tunçay *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire 1881-1908* adlı kitabın ikinci bölümünü kısaltarak çevirmiştir).

⁸¹ Fatma Doğruel-Suut Doğruel, *agk*, s. 38-57.

maktaydı.⁸² Ekilen tütün *öşür*, satılmakta olan tütün ise *müruriye ve bey'iyye* adı verilen iki tür vergiye tabiydi. Osmanlı toprakları üzerinde yetiştirilen tütün, üretildiği yerden başka bir yere nakledildiğinde, yani tüccara satıldığı anda devlet, okka başına 12 kuruş müruriye resmi almaktaydı. Ayrıca tütün ve tütün mamullerini satan tüm bayilerden işyerinin yıllık kirasının yüzde 30'u oranında bey'iyye resmi alınıyordu. Bey'iyye resmi, gezici esnaf için ise maktu olarak yılda 100 kuruştur. 1861 tarihli Ticaret Anlaşması, ham tütün ithalini tamamen yasaklamış; sarma sigara ve ağız tütünün ithalatı yüzde 70 gümrük vergisi ödenmek suretiyle serbest bırakılmıştı. Ülkede tütün ekimi ve satımı serbestti. Devlet ne tütün fabrikası açmıştı ne de tütünü satmaktaydı. Tütün üretimi ise hiçbir yerden ve yetkiliden izin ya da ruhsat almaksızın, serbest bir biçimde gerçekleştiriliyordu. Ancak, 1877 yılından itibaren kasaba ve şehir sınırları içinde tütün ziraatı, kaçak tütün içimini yaygınlaştırdığı gerekçesiyle yasaklanmıştır. 1870 yılında, nakledilecek tütünlerin ilk olarak Rüsumat İdaresi'nin depolarına teslim edilmesi ve bu depodan malı çekmek için tüccarın *imrariye (geçirme) tezkeresi* alması zorunlu hale getirilmiştir. Bu tezkere bir harç karşılığında verilmekteydi; depoda bekletilen tütünler için de *ardiye resmi* alınmaya başlanmıştı. Yine bu tarihten sonra ihraç edilen tütünlere denklerine vurulan kurşun mühür karşılığı *damga ücreti* konmuştur.

1874 Martı'ndan itibaren imparatorluğun tamamında geçerli olmak üzere sekiz bölüm ve 94 maddeden oluşan bir yasa kabul edilmiştir: "Duhan Resmi Hakkında Nizamname."⁸³ Bu yasayla tütünün üretimi, fabrikasyonu, perakende satışı ve ihracatı ile üretici-tüccar ilişkisi ayrıntılı bir biçimde kuralla bağlanmış; tütün ekimi serbest bırakılmıştır. Devlet kontrolüne tabi olan sigara imalathaneleri sınıflandırılmış, bu işyeri sahiplerinden sınıflarına göre *sarfıyat resmi* adı ile vergi alınmaya başlanmıştır. Bu düzenlemeyle tütünün iç tüketimi de vergilendirilmiş ve tütünün idaresinde sekiz yıl sürecek yeni bir uygulamaya -bandrol usulüne- geçilmiştir. Bu tarihten sonra bütün tütün mamulleri devlet tarafından basılan ve Rüsumat İdaresi'nden para karşılığı alınan bandroller yapıştirilerek satışa sunulacaktır.

⁸² Filiz Dığıroğlu, *agk*, s. 20-22; Fatma Doğruel-Suut Doğruel, *agk.*, s. 46.

⁸³ Sefaretlerden gelen itiraz ve şikayetler nedeniyle söz konusu yasa 3 Nisan 1875 tarihinde düzeltilerek yeniden yayımlanmıştır. Fatma Doğruel-Suut Doğruel, *agk.*, s. 53.

Reji İdaresi

Osmanlı'da yabancı sermaye yatırımlarının genişliğine bakınca Reji Şirketi'nin yeni bir uygulama olmadığı görülüyor. Bununla birlikte çok uluslu bir yabancı sermaye yatırımı olarak Reji, ülke geneline yayılan örgütlenme düzeyi, faaliyet çeşitliliği ve elde ettiği gelir bakımından bir ilk uygulamadır. Reji İdaresi'nin kurulmasıyla Osmanlı Hükümeti en önemli gelirlerinden birini, tütün gelirini, bir Avrupa şirketinin eline bırakmıştır. Jacques Thobie'nin sözleriyle, "itiraf etmek gerekir ki, Türkiye [Osmanlı] gibi, büyük bir üretici, büyük bir tüketici ve önemli bir ihracatçı olan bir ülkeden alınan böylesi bir imtiyaz, en önemli kazancın tütünden elde edileceği beklentisi doğurmuştu."⁸⁴

Reji Şirketi, Doğu Rumeli hariç, Osmanlı Devleti sınırları içinde bandrol yönteminin uygulandığı vilayetlerin tümünde, ülke içinde tüketime ayrılan tütünlerin üretim, satın alınma, depolanma, işlenme ve ayrıca sigara üretim ve satış aşamalarını gerçekleştirmek, bu faaliyetlerini Osmanlı Devleti adına yürütmek üzere kurulmuştur. Bağdat ve Musul gibi bandrol sisteminin geçerli olmadığı vilayetlerde ise şirket o zamana kadar devlete ödenen vergileri tahsil edecekti. Lübnan ve Girit vilayetleri bu tekel hakkı dışında tutulmuştu.⁸⁵ Osmanlı Devleti, Reji'nin kuruluşundan önce ithal edilen sigara, enfîye gibi tütün ürünlerinden alınan vergilerle, tütün işleme izni verilirken alınan harçlardan ve tüketim vergisinden de vazgeçmişti. Reji Şirketi'ne bırakılmış olan gelirler altı başlıkta toplanabilir:⁸⁶ 1) Mamul tütün satışları, 2) ruhsat gelirleri, 3) ihraç edilen tütünden alınan resimler, 4) sigara, enfîye, çiğneme tütün ithalatından elde edilen gümrük giriş resimleri, 5) Bağdat-Musul geliri, 6) faizler ve öteki gelirler.⁸⁷ Ülke içindeki tömbeki (nargile tütünü) üretimi de şirketin kontrolüne bırakılmış, devlet yalnızca ithal tömbekiden alınan vergilerin toplanmasını elinde tutmuştur.⁸⁸ Bununla birlikte Osmanlı Devleti, yurtiçinde üretilen tütünlerden öşürden başka vergi almamayı taahhüt etmiştir. Devlet, tütünden alacağı öşür vergisini Reji ambarlarında tahsil edecektir.

⁸⁴ Jacques Thobie, *agk*, s. 180.

⁸⁵ Mehmet Fatih Ekinci, *Türkiye'nin Mali İntiharı*, Platin, Ankara, 2008, s. 367.

⁸⁶ Tiğınçe Oktar, *agk*, s. 51-52.

⁸⁷ Diğer vergiler, ithal puro, ağız tütünü, enfîye ve lisans vergileri ile Mısır, Sism, Tunus, Karadağ, Sırbistan, Romanya, Doğu Rumeli, Girit ve İran'a ihraç edilen tütünler üzerindeki vergilerdi. Bkz: Fatma Doğruel ve A. Suut Doğruel, *agk*, s.66.

⁸⁸ Fatma Doğruel ve A.Suut Doğruel, *agk*, s.66-67.

Reji elinde tuttuğu tömbeki üretimi tekeline en krlu biçimde kullanabilmek için bir girişimde bulunmuştur: 16 Haziran 1891 yılında Paris'te 12.5 milyon Frank sermaye ile *Tmbeki şirketi* (La Socit de Tombac) kurulmuştur. Tmbeki şirketi yabancı tömbeki tütünün ithalat hakkı ve işletme imtiyazını elde eder etmez, yabancı tömbeki satıcılarına, en önemli tömbeki pazarlarından biri olan Osmanlı'dan imtiyaz aldığını bildirmeye can atmıştır. Nitekim 4 Aralık 1891 yılında şirket yönetimi ile Osmanlı Maliye Bakanı arasında imzalanan anlaşma ile Sultan 4 Nisan 1892 yılından itibaren yirmibeş yıl boyunca Osmanlı tömbeki satış ve ithalatını bu şirketin tekeline vermiştir.⁸⁹

Tütün mamulleri yalnızca Reji'nin fabrikalarında üretilecektir. Tümüyle Reji'nin kontrolüne bırakılan bir başka alan perakende satıştır. Enfiye dahil her türlü tütün satışının Reji'ye ait bayilerde yapılması kararlaştırılmıştır. İhraç işlemlerinde ise şirket vergi toplama dışında tütün ihraç etme yetkisine de sahiptir. Ancak, tütün ihracatı sadece Reji'nin kontrolüne verilmemiştir; dolayısıyla bu yetki bir imtiyaz değildir. Çiftçilerin ürünlerini tütün ticaretiyle uğraşan tüccara satmaları mümkündür, ama tüccarlar sadece ihraat amacıyla tütün satın alabilmektedir. İhraç işlemleri serbest olmakla birlikte, ihraç edilen tütünler de Reji ambarlarına girmek zorundadır. Tütün ihracatsının yapması gerekenler şartname ile belirlenmiştir; dış piyasaya açılmadan önce Reji prosedürlerini açmak gerekmektedir.⁹⁰ On yıllık uygulamanın ardından Reji ihraat alanını denetim altına almak istemiş ve ihracat imtiyazını elde edememenin hayal kırıklığını yeni bir faaliyetle gidermeye çalışmıştır: 1893 yılının ilk aylarında, Londra'da, Reji tarafından işlenmiş tütünlerin ihracatı için *Türk Reji İhraat şirketi* (Turkish Regie Export Company Ltd.) kurulmuştur. şirket 150 bin Sterlin sermaye ile Temmuz 1893'de faaliyete geçmiştir. İhraat şirketi ihtiyaç duyduğu yaprak tütünü Reji'den maliyet fiyatının yüzde 10'u üzerinden satın almayı taahhüt etmekte, stelik Reji'yi net kâra yüzde 14 oranında ortak etmektedir.⁹¹

Reji İdaresi Reji lisansı ile satışa sunulan tütünleri tütüne verecek en yüksek fiyatı saptayan fiyat listesine göre almaktadır.

⁸⁹ Buna karşılık, şirket Osmanlı Devleti'ne yıllık en az 40.000 lira ödemek zorundadır. Ayrıca, ilk dokuz yıl boyunca ithal edilen kilogram başına 3 kuruş, sonraki dokuz yıl boyunca kilogram başına 4 kuruş, sonraki yıllarda da kilogram başına 1 kuruş ödeyecektir. Jacques Thobie, *agk*, s. 185.

⁹⁰ Filiz Dığiroğlu, *agk*, s. 98.

⁹¹ Jacques Thobie, *agk*, s. 186.

Ortalama ürün için sabit fiyat uygulanırken, yüksek kalitede tütünler için fiyat listesinin izin verdiği ölçüde fiyat esnekliği tanınmıştır. Devlet eksperleri Reji'ye, tütünü orduya alış fiyatından satmayı kabul ettirmiştir.⁹²

Reji İdaresi'nin elde edeceği gelir üç "hak sahibi" arasında dağıtılmaktadır: Reji İdaresi, Duyunu Umumiye İdaresi ve Osmanlı Hükümeti. Buna göre, Reji İdaresi'nin ödeme yükümlülükleri şunlardır:⁹³ Öncelikle şirket, hasılat elde edemese bile, brüt ürün üzerinden borç taksitleri için Duyunu Umumiye İdaresi'ne yılda 750.000 Osmanlı lirası (17 milyon Frank) ayıracaktır. İkincisi, işletme giderleri ve temel araç gereç giderleri düşüldükten sonra, hissedarlara ödenmiş sermaye üzerinden yüzde 8'lik faiz aktaracaktır. Ve son olarak kuruculara yüzde 5 oranında komisyon ödeyecektir. Bu dağıtımlar yapıldıktan sonra geriye kalan kısım da miktarına göre değişen yüzdelerle Duyunu Umumiye İdaresi, Osmanlı Hükümeti ve Reji Şirketi arasında paylaşılacaktır.

Sözleşmeyi izleyen günlerde üreticinin Reji'ye, Reji'nin üreticiye karşı hak ve yükümlülüklerini belirleyen kırk üç maddelik bir nizamname yayımlanmıştır.⁹⁴ Bu düzenlemeyle tütün üreticisine her yıl için Reji'den ekim izni alma zorunluluğu getirilmiştir. Tütün ekimi yapılacak arazinin yeri ve büyüklüğü ile ilgili standartlar belirlenmiş; yarım dönümden az topraklarda ve ikamet edilen evlerin duvar ile çevrili avlularında tütün ekimi yasaklanmıştır. Böylece, kişisel tüketim veya komşulara satma amacıyla tütün ekiminin önlenmesi amaçlanmıştır.⁹⁵

Reji Şirketi'ne verilen imtiyazın süresi, 1914 yılında sona ermek üzere otuz yıl olarak belirlenmişti.⁹⁶ Şirketin yönetim merkezi Dersaadet'ti. Bu şirketle ilgili olarak ortaya çıkacak adli ve ticari sorunların çözümünde Osmanlı Mahkemeleri yetkili kılınmıştı. İmtiyaz sözleşmesinin 8. maddesine göre, Osmanlı Devleti bu sözleşmenin işlerliğini denetlemek üzere bir komiser atayacaktı. Komiser Dersaadet'te Reji şirketinin her yönetim kurulu toplantısına –oy hakkı olmaksızın- katılacaktı. 1908 yılında Osmanlı Devleti'nin Reji Komiseri, yazar Halit Ziya Uşaklıgil'dir. 10 Ekim 1908 tarihli Hukuku Umumiye Gazetesi'nde reji komiserliği kurumunun tam

⁹² Jacques Thobie, *agk*, s. 182.

⁹³ Jacques Thobie, *agk*, s. 182-183; Mehmet Fatih Ekinci, *agk*, s. 368.

⁹⁴ Düstur Birinci Tertip, Cilt V, 1 Kanunusani 1299 (1883), s. 607-701.

⁹⁵ Donald Quataert, "Reji, Kaçakçılar ve Osmanlı Hükümeti", s. 69.

⁹⁶ BOA. Y..A...RES./19 /56, 30.Ca.1300 (1883). Ayrıca bkz: Tiğınçe Oktar, *agk*, s. 45-46.

olarak işlemediği vurgulanmış, Uşaklıgil eleştirilmiştir: “Millet ve hükümet menfaatlerini muhafaza ve şartnamenin eksiksiz uygulanmasına dikkat ve en hafif bir yolsuzluğu bile hükümetine ihbar etmesi gereken komiserimiz acaba bu yolda ne gibi bir teşebbüste bulunuyor?”⁹⁷

Şirketin yabancı ortakları arasından seçilen yönetim kurulu üyelerinin beşi Dersaadet'te oturmakta, sayıları 5 ila 7 arasında değişen diğer üyeler Osmanlı Devleti dışında ikamet etmekteydi. İdari açıdan özerk olan Reji Şirketi, her türlü vergiden de muaf tutulmuştu. Üst kademe yöneticilerine yüksek maaşlar ödeyen Reji İdaresi, yabancıların ve Osmanlı uyruklarının memur olarak çalışmak istedikleri oldukça cazip bir kurum haline gelmiştir. Kurumun başkan ve başkan yardımcıları, Osmanlı Bankası, demiryolu şirketleri ve yabancı bankalarda iş deneyimi olan kişilerden seçilmiştir.

1884-1885 döneminde 1.2 milyon lira olan şirket geliri, 1906-1907 hesap döneminde 2.6 milyon liraya ulaşmıştır. Böylece tütün üzerinden yaratılan kaynaklar Reji denetiminde Duyunu Umumiye İdaresi eliyle Batılı tahvil sahiplerine aktarılmıştır. Osmanlı Devleti, 1913 yılında Reji İdaresi'nden borç para almakla kendi kaynağını borçlanmak gibi tuhaf bir durumu da tecrübe etmiştir.⁹⁸ Reji, halkın bir bölümü için yeni iş imkanları yaratırken, tütün üretimi ve ticareti ile uğraşan geniş bir kesimini de geçim kaynaklarından yoksun bırakmıştır. Rejinin faaliyete geçmesiyle birlikte birçok çiftçi, sigara üreticisi, işçi, kredi veren, tüccar işini ve gelirini kaybetmiştir.⁹⁹ Tütün mamulleri üretimi de Reji'ye bırakılmıştır; enfiye dahil her türlü tütün işleme sanayisi Reji'nin tekelindedir. Reji'nin kurulmasını sağlayan fermanın yayınlanmasından sonra Reji dışında kimseye tütün fabrikası kurma izni verilmeyecek; o ana kadar kurulmuş ve işlemekte olan fabrikalar kapatılacaktır. Zamanla ülke içinde 300'den fazla küçük tütün işleme atölyesi kapanmış, binlerce çalışan işsiz kalmıştır.¹⁰⁰ Reji'nin kurulmasıyla birlikte yalnızca tütün ihracatı yapar hale gelen tütün tüccarları da kayba uğramıştır.

Öte yandan 1883'te 500 kadarı fabrika işçisi olmak üzere yaklaşık 4500 kişiye istihdam sağlayan Reji Şirketi'nde çalışanların

⁹⁷ Bkz: Tiğınçe Oktar, *agk*, s. 49.

⁹⁸ Bkz: Mehmet Fatih Ekinci, *agk*, s. 371.

⁹⁹ Donald Quataert, “The Regie, Smugglers and the Government”, D. Quataert (Der.), *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire, 1881-1908, Reactions to European Economic Penetration*, New York University Press, New York, 1983'den aktaran Necla Geyikdağı, *agk*, s. 186.

¹⁰⁰ Fatma Doğruel ve A.Suut Doğruel, *agk*, s.68.

sayısı 1887'de 5600'e, 1889'da 8.800'e yükselmiştir. Ancak, artan istihdam içinde işçilerin sayısını gösteren bir istatistik bulunmamaktadır. Bununla birlikte, fabrikaların giderek büyüyen tütün ihtiyacı ülke içinde tütün üretimini artırmış, çeşitli bölgelerde üretilen tütünün fabrikalara taşınması ticareti geliştirmiştir. Tütün Rejisi, fabrika, depo, yönetim binalarıyla birlikte bulunduğu kentin çevre düzeni, ulaşım koşulları ve sosyal yaşantısı üzerinde de etkili olmuştur.

Şirket tütüne düşük fiyat vermek, üreticiye yüksek faizle kredi açmak, düşük ücretle kadın ve çocuk emeğini sömürmek, kaçakçılığı önlemek için silahlı güvenlik gücü (reji kolculuğu) yaratmak, kaçakçılarla yaşanan çatışmalarda binlerce insanın ölümüne neden olmak, yıllık gelirini az gösterip devlete ödenen payı düşürmek gibi uygulamalarıyla eleştirilmiştir.¹⁰¹

Ülke içindeki tütün ticaretinde ve tütün işlemede tek yetkili olan şirket, tütün piyasasını da belirliyordu. Üreticiler tütüne verilen fiyatı çok düşük buluyor, her fırsatta şikayetlerini dile getiriyorlardı. Reji'den önce tütün tüccarlarının rekabeti ve yurt dışında büyüyen tütün talebi fiyatları yükseltebiliyor, yüksek fiyatlar köylünün tütün ekmesini teşvik ediyordu. Reji döneminde, aksine, düşük fiyatlar kimi bölgelerde üreticileri tütün ekmekten vazgeçirmişti.

Reji üreticiye kredi açmakla mükellefti. Ancak üreticiler kredilerin yüksek faizli olduğundan, ihtiyacı karşılamadığından şikayetçiydiler.

Reji İdaresi istihdam politikası nedeniyle de eleştirilmişti. Tütün fabrikalarında ucuz emek gücü olarak çocukların çalıştırılması başlıca eleştiri konusuydu. İş yaşamına yönelik düzenlemelerin bulunmaması ya da yetersiz olması, Reji'nin işini kolaylaştırıyordu. Kadımlar da ucuz emek gücü olarak Reji fabrikalarında istihdam ediliyordu. Sağlıksız çalışma koşullarında ucuza çalıştırılan kadınların durumuna çeşitli araştırmalarda dikkat çekilmişti.

Reji'nin tütüne düşük fiyat vermesi üreticileri kaçakçılığa sevketmekteydi. Tütün üretiminde izin almada yaşanan sorunlar, depoların yetersizliği, kredilerin ihtiyacı karşılayamaması gibi nedenler tütün kaçakçılığını yaygınlaştırıyordu. Tütün kaçakçılığıyla mücadele amacıyla Reji silahlı özel güvenlik gücü oluşturmuştu. Reji'nin kaçakçılara tavrı çok sertti; kaçakçılarla yaptığı silahlı çatışmalar binlerce can kaybına neden olmuştu.

¹⁰¹ Tiğınçe Oktar, *agk*, s. 54-92; Mehmet Fatih Ekinci, *agk*, s. 370-372.

Bu ve benzeri pek çok nedenden ötürü Reji İdaresi eleştirilmiş, tütün üreticilerinin ve tütün işçilerinin tepkisini toplamıştı. Bu konu sonraki bölümde kapsamlı bir biçimde ele alınmaktadır.

Öte yandan Reji yönetiminin, kaçak tütün ekimini önlemek için tütün üreticisine iyi cins tohum ve avans vererek kaliteli türün üretimini teşvik etmek, üreticiye teknik yardım sağlayan istasyonlar kurmak, kaliteyi ve verimi yükseltmek için uzmanlar yetiştirmek gibi konularda bazı girişimlerde bulunduğu ilişkin bilgiler de vardır.¹⁰² Geniş bir yönetim ağı içinde, yeni işleme ve depolama sistemleri inşa eden şirket, bu merkezlere uzak olan üretim bölgelerinde temsilcilikler açmıştır. Tütün Rejisi, İstanbul dışındaki başlıca fabrikalarını Anadolu, Suriye ve Filistin'deki büyük tütün üretim merkezlerinde kurmuştur: İstanbul, İzmir, Beyrut, Damas, Yaffa, Halep, Adana, Manisa. Bu merkezlerden biri de Anadolu'nun önemli liman kentlerinden biri olan Samsun'dur.

SONSÖZ: REJİ'den TEKEL'e

Bugün Türkiye'de kapitalizm 19. yüzyıl sonlarındaki Osmanlı Devleti koşullarına kıyasla çok daha 'ileri' bir aşamada bulunmaktadır. Sermaye ülkenin hemen her bölgesinde egemenliğini kurmuş, kapitalist toplumsal ilişkiler toplumun bütün kurumlarında yerleşmiş, kapitalizme özgü yaşayış ve tüketim kalıpları ülke geneline yayılmıştır. Özellikle 2001 krizi sonrasında gerek özelleştirmelerin aldığı boyut, gerek dış ticaret hacmi, gerekse uluslararası sermaye yatırımlarının büyüklüğü bakımından Türkiye kapitalizmi tarihinin en 'yüksek' aşamasını yaşamaktadır. Bu süreçte, ülke içi sermayenin yabancı sermaye ile entegrasyonu çok güçlenmiş, ülke içindeki birçok büyük ölçekli sermaye grubu ulus-üstü boyut kazanmıştır. Bununla birlikte geline aşamada Türkiye'nin finansal kaynak ve üretim aracı yoluyla 'gelişmiş' ülkelere bağımlılığı devam etmektedir. Öbür yandan, sermaye kesimleri tarafından bir 'başarı' öyküsü gibi okunan bu sürece, bölgesel eşitsizlikler, çalışma yaşamında hak kayıpları, güvencesiz çalışma, sosyal güvenlik sistemine erişimde güçlükler, işsizlik ve yoksullaşma eşlik etmektedir.

İçinden geçmekte olduğumuz çok boyutlu dönüşümü bütün yönleriyle değerlendirebilmek için, günümüzün yapı ve kurumlarını tarihsel gelişimi içinde incelemeye ihtiyacımız var. Bu bağlamda, Osmanlı Devleti'nde kapitalist dönüşümün ilk adımlarının atıldığı 19. yüzyıldaki gelişmelere göz atmak faydalı olacaktır. Çünkü

¹⁰² Tiğınçe Oktar, *agk*, s. 45.

bugünkü Türkiye koşulları, her ne kadar 19. yüzyıl koşullarından farklı olsa da iktisadi, toplumsal ve sınıfsal özellikler bakımından benzerlikler de barındırmaktadır. Ayrıca, uluslararası sermayeyle ilk eşitsiz ilişki 19. yüzyıl boyunca Osmanlı Devleti döneminde kurulmuş ve bu ilişkinin etkileri sonraki yüzyıllara yansımıştır. Dahası, günümüzdeki pek çok yapı ve kurumun kökenleri 19. yüzyıl sonlarına uzanmaktadır. Türkiye’de tütün piyasasının tümüyle küresel sigara tekellerinin yönetim ve denetimine geçtiği günümüzde, Reji deneyimi incelemeye değer çarpıcı bir örnek oluşturmaktadır.

Osmanlı borçlarının ödenmesini garanti altına almak amacıyla kurulan ve Osmanlı tütün tekeli elinde bulunduran Reji Şirketi, kâr amacıyla ülkeye gelmiş çok uluslu bir yabancı sermaye yatırımı idi. Osmanlı Devleti, 19. yüzyılın ilk çeyreğinden sonra Avrupalı devletlere borçlanarak bağımlı hale gelmiş; şirket, haklarını bu devletlerden aldığı güçle kabul ettirmişti. En önemli gelir kaynaklarından birini Reji’ye devreden Osmanlı Devleti, karşılığında oldukça düşük bir gelir elde edebiliyordu. Hükümet bu imtiyazı vermekle, tütün üreticisinin ve tütün üretiminin geleceğini Reji Şirketi’nin kâr beklentilerine terk etmişti. Öte yandan Reji, daha on yılını doldurmadan sürekli şikayet edilen bir kuruma dönüşmüştü. Reji’den kaynaklanan sorunların somut bir biçimde ortaya konduğu ilk geniş kapsamlı belge Reji Komiseri Nuri Bey tarafından kaleme alınmıştır. 1890 yılında Maliye Nazırı Agop Paşa’ya sunulan layihada Reji Şirketi’nin ortadan kaldırılması ve onun yerine tütün üretim ve satımının devlet tekeline alınması istenmiştir. İzleyen yıllarda da bu yöndeki görüşlerin kimi resmi belgelerde ortaya konduğu görülüyor.¹⁰³

Ancak, Reji imtiyazının Duyunu Umumiye Meclisi’nin onayı olmadan tek taraflı bozulabilmesi mümkün olmadığı gibi, şirketin Avrupa borsalarında değeri hayli yükselmiş hisse senetlerini satın alarak toplamak da uygulanabilirlikten uzak bir olasılıktı. Reji Şirketi’nin ortadan kaldırılmasını hedefleyen tüm girişimler, henüz düşünce aşamasında iken bu engellerle karşılaşmıştır. Meşrutiyet’in ilanı, Reji aleyhindeki görüşleri daha da keskinleştirmiştir. Tütün Rejisi’nin otuz senelik imtiyaz süresinin sona ereceği 1914 yılı yaklaşırken şirketin feshedilip, tütün gelirine devletin el koyması yönünde somut adımlar atılmıştır. 1911 yılında Reji Şirketi’nin kaldırılması ve yedi yıl süreyle bir devlet tekelinin kurulması

¹⁰³ Fatma Doğruel ve Suut Doğruel, *agk.*, s. 100-101.

kararlaştırılmış; ertesı yıl *Tütün Tekeli Yasa Tasarısı* hazırlanmıştır. Ancak, I. Dünya Savaşı'nın başlaması ve Osmanlı Devleti'nin nakit ihtiyacı nedeniyle, şirketin imtiyaz süresini uzatan yeni bir sözleşme yapılmıştır. Osmanlı Devleti'ne Reji İdaresi tarafından 1 milyon 500 bin Osmanlı lirası borç sağlanırken, şirket de 1914 tarihi itibarıyla onbeş yıl daha Osmanlı tütünlerini idare etme yetkisi elde etmiştir.¹⁰⁴

Savaş yıllarından geriye Reji uygulamasına ilişkin sınırlı bilgi kalmıştır. Bununla birlikte savaş sırasında Reji gelirlerinin önemli ölçüde azaldığı tahmin edilebilir. Reji İdaresi'nin tekrar gündeme gelişi, milli mücadele yıllarına denk düşmektedir. Bu dönemde gerek Anadolu'da gerek İstanbul'da Reji'ye ilişkin önemli gelişmeler yaşandığını görüyoruz. Süreç, 1919 yılının sonlarına doğru Kuvayı Milliye'nin Osmanlı Hükümeti'nin Anadolu'daki gelir kaynaklarına ve bu bağlamda Duyunu Umumiye ile Reji'nin Anadolu şubelerinde bulunan para ve mallara el koyma kararıyla başlıyor.¹⁰⁵ Ardından Heyeti Temsiliye adına Mustafa Kemal imzasıyla kolordulara, vilayetlere, müstakil mutasarrıflıklara ve Şile, Gebze, Kartal kaymakamlıklarına yazılan 18 Mart 1920 tarihli şifreli telgrafta, Osmanlı Bankası'nın, Duyunu Umumiye ve Reji idarelerinin mevcutlarını en büyük mülkiye ve maliye memurlarına bildirmesi istenmiş ve bunların İstanbul'a para göndermeleri yasaklanmıştır.¹⁰⁶ Reji İdaresi, Büyük Millet Meclisi (BMM) açıldıktan sonra, 28 Şubat 1921'de kabul edilen ilk bütçe kanununda düzenlenmiştir.¹⁰⁷ Kanunun 22. maddesinde yer alan “Reji İdaresi, BMM Hükümetinin egemen olduğu yerlerdeki idare ve teşkilatına zarar vermemek şartıyla çalışmalarını sürdürür” hükmü gereğince Reji'nin varlığı kabul edilmiştir. Buna karşılık vergiler İstanbul'a değil, Ankara Hükümeti'ne ödenecektir.¹⁰⁸ Tütün Rejisi, 26 Şubat

¹⁰⁴ Sözleşme, 22 Temmuz 1913 tarihinde hükümet adına Maliye Nazırı Rıfat Bey, Duyunu Umumiye-i Osmaniye İdare Meclisi adına Sir Adam Block ve Reji Şirketi adına genel müdür E. Weyl arasında imzalanmıştır. Bu kez Osmanlı Devleti adına Reji Şirketi tarafından Duyunu Umumiye'ye borç karşılığı yatırılacak yıllık miktar 800 bin Osmanlı lirasına çıkarılmıştır. Ancak, 1922 yılında yapılan bir değişiklikle bu miktar 620.118 Osmanlı lirasına indirilmiştir.

¹⁰⁵ Cemil Öztürk, “Milli Mücadele Döneminde Reji Sorunu”, *Tütün Kitabı*, s. 109.

¹⁰⁶ Sabahattin Selek, *Anadolu İhtilali*, Cem Yayınevi, İstanbul 1976, s. 137; Zeki Sarıhan, *Kurtuluş Savaşı Günlüğü*, Cilt II, TTK Yayını, Ankara 1994, s. 436; Cemil Öztürk, *agk*, 110.

¹⁰⁷ 28 Şubat 1921 tarih ve 103 sayılı Muvazenei Umumiye Kanunu.

¹⁰⁸ Bafra ve Alaçam halkı, İnönü zaferini kutlamak için 11 Nisan 1921'de Ankara Hükümeti'ne 4000 kilo tütün hediye etmiştir. BCA: 30.10.198.355.1/2341, 11 Nisan 1921.

1925 tarihinde kabul edilen 558 sayılı *Tütün İdare-i Muvakkatesi ve Sigara Kağıdı İnhisarı Hakkında Kanun* ile dört milyon Türk lirasına satın alınarak devletleştirilmiştir. Lozan Anlaşması'nın Osmanlı İmparatorluğu döneminde verilmiş ekonomik imtiyazları koruyan hükümleri nedeniyle, tütünde devlet tekeli uygulaması bir süre geçici idare altında yürütülmüştür. Lozan kısıtlaması sona erince, tütünde devlet tekeli 9 Haziran 1930 yılında kabul edilen 1701 sayılı *Tütün İnhisarı Kanunu* ile yeni baştan düzenlenmiş; 1933 yılında *İnhisarlar İdaresi* [TEKEL] kurulmuştur.

TEKEL, ülke geneline yayılmış tütün işleme ve sigara fabrikalarıyla Cumhuriyet'in geniş istihdam yaratan önemli kamu kurumlarından biri olmuştur. Aynı zamanda uzun bir dönem boyunca ülke içinde üretilen tütüne alım garantisi vererek tarımsal üretimi desteklemiştir. Ne var ki, 1980'den bu yana devam eden serbestleştirme ve özelleştirme politikalarıyla tütünde de devlet tekeli kırılmıştır. Yerli-yabancı şirketlere yurt içinde sigara üretme, fiyatlandırma, dağıtım ve satış olanağı sağlanmıştır. Devletin tütün üretimine verdiği desteği çekmesiyle tütün ekim alanları hızla daralırken,¹⁰⁹ sigara ve tütün ithalatı önemli bir artış göstermiştir. TEKEL'in altı sigara fabrikası (Samsun, Tokat, Malatya, Adana, Maltepe, Bitlis) kentlerin merkezinde kalmış arsalarıyla birlikte bir İngiliz-Amerikan şirketi British American Tobacco'ya 1.720 milyon dolara satılmıştır. Altı fabrikanın TEKEL'in sadece iki sigara fabrikasının (Tokat ve Balıca) üç yılda yapacağı kâra denk düşen bir para karşılığında satıldığı ve bu satış sırasında işlenmiş tütünlardan 125 milyon dolar değerindeki yirmibeş milyon kilo tütünün de alıcıya 'hediye' edildiği Devlet Denetleme Kurulu müfettişi tarafından hazırlanan "hizmete özel" raporda anlatılmıştır.¹¹⁰ TEKEL'in özelleştirilmesi kamusal istihdamı geriletmiş, güvencesiz çalışmayı kamu çalışanlarının önüne getirmiş, tütün üretiminde devlet desteğini sonlandırmış, tütün ticaretini tüccarların eline bırakmıştır. Günümüzde, Türkiye'de tütün piyasası tümüyle küresel sigara tekellerinin yönetim ve denetimine geçmiştir.

¹⁰⁹ Örneğin Samsun'un en çok tütün üretimi yapılan ilçesi olan Bafra'da 2000 yılında 20.000 aile tütün ekiyordu; 2008'e gelindiğinde tütün ekmeyi sürdüren aile sayısı 1500'ün altına düştü. Bkz: Melda Yaman Öztürk ve Özgün Akduran, "Tütün Tarlalarında Kadın Emeği: Bafra'da Tütün Üreticisi Olmak", *Kapitalizm, Ataerkillik ve Kadın Emeği*, Saniye Dedeoğlu ve Melda Yaman Öztürk (Der.), SAV Yayınları, 2010, s. 228.

¹¹⁰ Necati Doğru, "Tekel'i Önce Soydular, Sonra İşçilerini Dövdürdüler", *Vatan Gazetesi*, 20 Aralık 2009.

Sonuç olarak diyebiliriz ki, TEKEL'in özelleştirilmesinin etkilerinin çok sıcak olduğu bugün, Tütün Rejisi deneyimi, karşı karşıya kaldığımız gelişmeleri çözümlememizi sağlayan önemli ipuçları sunmaktadır.

KAYNAKÇA

- Blaisdell, Donald C., *Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi: Osmanlı Duyunu Umumiye İdaresinin Anlamı, Kuruluşu ve Faaliyeti*, Çev. Ali İhsan Dalgıç, İstanbul Matbaası, İstanbul, 1979.
- Boratav, Korkut, *Türkiye İktisat Tarihi 1908-2002*, İmge Kitabevi, Ankara, 2003.
- Dığıroğlu, Filiz, *Trabzon Reji İdaresi 1883-1914*, Osmanlı Bankası, Arşiv ve Araştırma Merkezi, İstanbul, 2007.
- Doğruel, Fatma ve Doğruel, A. Suut, *Osmanlı'dan Günümüze Tekel*, Türkiye Ekonomik ve Toplumsal Tarih Vakfı, 2000.
- du Velay, A., *Türkiye Maliye Tarihi*, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Neşriyatı, Ankara, 1978.
- Düstur* Birinci Tertip, Cilt V, 1 Kanunusani 1299 (1883), s. 607-701.
- Ekinci, Mehmet Fatih, *Türkiye'nin Mali İntiharı*, Platin, Ankara, 2008.
- Eldem, Vedat, *Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik*, Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1994.
- Eldem, Edhem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 2000.
- Ferid, Hasan, *Osmanlı'da Para ve Finansal Kredi*, Cilt III – Bankacılık, Hazırlayan Mehmet Hakan Sağlam, T.C. Başbakanlık Hazine Müsteşarlığı Darphane ve Damga Matbaası Genel Müdürlüğü, İstanbul, 2008.
- Geyikdağı, V. Necla, *Osmanlı Devleti'nde Yabancı Sermaye (1854-1914)*, Hil Yayınları, İstanbul, 2008.
- Güler, Birgöl A., “Yönetimde Özerklik Sorunu: Duyunu Umumiye Osmanlı Meclisi İdaresi 1881-1948”, *Memleket Siyaset Yönetim*, Mayıs 2006/1, s. 97-119.
- Gürbüz, Ali Kemal “Osmanlı İmparatorluğu'nda Demiryollarının Rolü”, *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, Cilt:2 Sayı:3 Yıl: 1999, s.169-193.
- Issawi, Charles, “Osmanlı İmparatorluğu'nun Avrup Ekonomisindeki Yeri (1600-1914): Bazı Gözlemler ve Sorunlar”, *Osmanlı ve Dünya: Osmanlı Devleti ve Dünyadaki Yeri*, (Ed. Kemal H. Karpat), Ufuk Kitapları, 2000, s. 157-169.
- Karpat, Kemal, “The Transformation of the Ottoman State, 1789-1908”, *International Journal of Middle East Studies*, Vol.3, No:3, Jul. 1972, s. 243-281.

- Kasaba, Reşat, *Osmanlı İmparatorluğu ve Dünya Ekonomisi: On Dokuzuncu Yüzyıl*, Çev. Kudret Emiroğlu, Belge Yayınları, İstanbul, 1993.
- Kaynak, Muhteşem, “Osmanlı Ekonomisinin Dünya Ekonomisine Eklemlenme Sürecinde Osmanlı Demiryollarına Bir Bakış” *Yapıt Dergisi*, Sayı 5, 1984, s.66-85.
- Keskin, Nuray Ertürk, *Türkiye’de Devletin Toprak Üzerinde Örgütlenmesi*, Tan Yayınları, Ankara, 2009.
- Kurmuş, Orhan, *Emperyalizmin Türkiye’ye Girişi*, Savaş Yayınları, İstanbul, 1982.
- Marx, Karl ve Engels, Friedrich, *Kapitalizm Öncesi Ekonomi Biçimleri*, Çev. Mihri Belli, Sol Yayınları, 1977.
- Morawitz, Charles, *Türkiye Maliyesi*, Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayını, Ankara, 1978.
- Noviçev, A.D., *Osmanlı İmparatorluğu’nun Yarı Sömürgeleşmesi*, Çev. Nabi Dinçer, Onur Yayınları, Ankara, 1979.
- Oktar, Tiğınçe, *Osmanlı Devletinde Reji Şirketi*, Bilim Teknik Yayınevi, İstanbul, 1992.
- Özdemir, Biltekin, *Osmanlı Devleti Dış Borçları*, Maliye Bakanlığı SGB, İkinci Baskı, Ankara, 2010.
- Öztürk, Özgür, *Türkiye’de Büyük Sermaye Grupları, Finans Kapitalin Oluşumu ve Gelişimi*, Sosyal Araştırmalar Vakfı, İstanbul, 2010.
- Özyüksel, Murat, “İkinci Meşrutiyet ve Osmanlı İmparatorluğu’nda Alman-İngiliz Nüfuz Mücadelesi”, *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, No: 38, Mart 2008, s. 239-264.
- Pamuk, Şevket, *Osmanlı Ekonomisi ve Dünya Kapitalizmi (1820-1913)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1984.
- Pamuk, Şevket, *100 Soruda Osmanlı – Türkiye İktisadi Tarihi (1500-1914)*, Gerçek Yayınevi, 1998.
- Parvus Efendi, *Türkiye’nin Mali Tutsaklığı*, (Haz. Muammer Sencer), İleri Yayınları, İstanbul, 2005.
- Quataert, Donald, “Reji, Kaçakçılık ve Osmanlı Hükümeti”, *Social Disintegration and Popular Resistance in the Ottoman Empire 1881-1908* adlı kitabın ikinci bölümünü kısaltarak çeviren Mete Tunçay, *Yapıt*, No: 48, Şubat-Mart, 1984, s.68-85.
- Quataert, Donald, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Tarımsal Gelişme”, *Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi*, Cilt 6, İletişim Yayınları, İstanbul 1985 s. 1556-1562.
- Şeni, Nora, “Finances Ottomanes et Figures Levantines”, *l’Accession de la Turquie a la Civilisation Industrielle: Facteurs Internes et Externes*, (Ed. Jacques Thobie ve Jean-Louis Bacqué-Grammont), İsis Yayımcılık, İstanbul, 1987, s.13-25.
- Tengirşenk, Yusuf Kemal, “Tanzimat Devrinde Osmanlı Devleti’nin Harici Siyaseti”, *Tanzimat I*, Maarif Matbaası, İstanbul 1940, s. 289-320.
- Tekeli, İlhan, “Osmanlı İmparatorluğu’nda Mekan Organizasyonunun Evrimi ve Türkiye Cumhuriyeti’nin Bölgesel Politikasının Kökenle-

- ri”, *Bölge Planlama Üzerine*, İTÜ Mimarlık Fakültesi, İstanbul 1972, s. 91-119.
- Tekeli, İlhan, “Anadolu’da Kentsel Yaşantının Örgütlenmesinde Değişik Aşamalar”, *Türkiye’de Kentleşme Yazıları*, Turhan Kitabevi, Ankara, 1982, s.11-46.
- Tekeli, İlhan ve İlkin, Selim, *Para ve Kredi Sisteminin Oluşumunda Bir Aşama – Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası*, TC Merkez Bankası, Ankara, 1997.
- Thobie, Jacques, “Les Banques Etrangères a la Fin de l’Empire Ottoman”, *Système Bancaire Turc et Réseaux Financiers Internationaux*, (Ed. Jacques Thobie ve Salgur Kañçal), L’Harmattan, Paris, 1995, s.11-26.
- Thobie, Jacques, *Intérêts et Impérialisme Français dans l’Empire Ottoman (1895 - 1914)*, Publications de la Sorbonne Imprimerie Nationale, Paris, 1977.
- Toprak, Zafer, *Türkiye’de “Milli İktisat” (1908-1918)*, Yurt Yayınları, Ankara, 1982.
- Başbakanlık Osmanlı Arşivi [BOA]**
BOA: Y..A...RES./19 /56, 30.Ca.1300 (1883).
- Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi [BCA]**
BCA: 30.10.198.355.1/2341, 11 Nisan 1921.